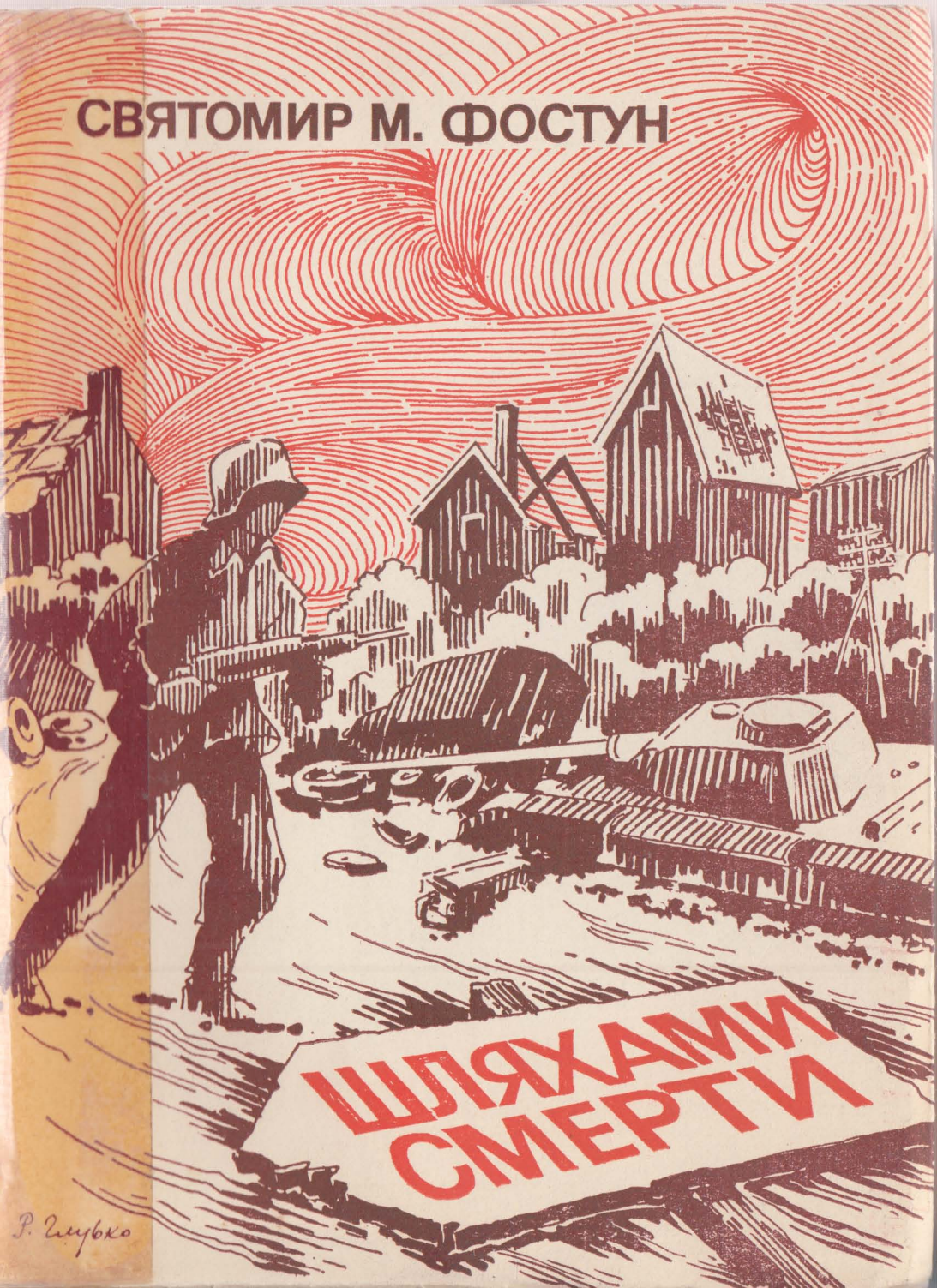

СВЯТОМИР М. ФОСТУН

Р. Шубко

Хоч друга світова війна вже проминула давно, її діями й далі інтересуються історики та письменники. Цей руйнуючий феномен ХХ століття дав теж базу для багатьох кінокартин, які проймають нас своєю реальною дійсністю. Звичайно, куди важче було бути учасником тих жорстоких подій, пережити їх, та заспокоївши нерви проміжком часу, передати їх у літературній формі тим, що цікавляться війною.

Святомир М. Фостун, автор історичних розвідок і повістей, зазізнає нас у повісті «Шляхами смерти» з Олегом Вишневим, кол. старшиною УПА, що був насильно включений у німецькі «карні частини» і перейшов з ними неймовірні бойові ситуації. «Шляхами смерти» — це не тільки черговий твір автора, але й черговий твір, що наснажуватиме Читачів в перемогу нашої Правди.

Swiatomyr M. Fostun

ALONG DEATH'S ROADS

(A War Novel)

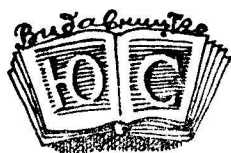
JULIAN SEREDIK PUBLISHER

Buenos Aires — 1976

Святомир М. Фостун

ШЛЯХАМИ СМЕРТИ

(Повість з часів II світової війни)

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС-АЙРЕС — 1976

Тираж 1,500 примірників

Обкладинку виконав Ростислав Глукко

© Copyright 1976 by the Publisher

IMPRESO EN LA REP. ARGENTINA
PRINTED EN ARGENTINA

Talleres Gráficos "DORREGO", Av. DORREGO 1102, BUENOS AIRES, T. E. 54-4644

**Присвячую тим усім українцям-воjakам,
котрі йдучи шляхами смерти в другій
світовій війні, зберегли в своїх серцях
любов і вірність Україні.**

Автор

СЛОВО АВТОРА

Проминуло вже багато років із часу, коли ревіли гармати другої світової війни.

Її смертопопсний гураган прокочувався апокаліптичними хвилями по землях нашої Батьківщини, втигаючи у свій кривавий вир увесь український нарід. Силою воєнних обставин мільйонам українців — мужчинам послався в тому жорстокому часі важкий і тернистий вояцький шлях: одним у совєтській армії, другим — у німецькій та в інших арміях, третім — в Українській Дивізії, Українському Визвольному Війську, в польському корпусі ген. Андерса чи Українській Повстанській Армії. Вони були активними учасниками гігантського воєнного змагу, що лютував упродовж кількох років на європейському континенті, охоплюючи широчезний плацдарм від Атлантику по Сталінград і Кавказ.

Повість «Шляхами смерті», що її ти, Читачу, береш до своїх рук, це наче окремі фрагменти воєнного кінофільму, кадри якого насвітлюють на широкому полотнищі тих минулих буревійних років переживання молодого старшини Української Повстанської Армії, котрий, потрапивши в німецький полон, пройшов некло німецьких в'язниць і військового концтабору, а пізніше примусово був удучений до німецьких військових карних частин, у яких і пробув до кінця війни.

»Дев'ять кіл некла« — за словами Валентина Мороза, борця-патріота за волю і права української нації — пройшов Олег Вишневий, герой повісті. Це старшина УПА, який опинився в кігтях брунатної нацистської тоталітарної системи, терор і жорстокість якої лякали вільний світ і заставляли волелюбних людей ставити собі питання: »Що це сталося з народом, країна якого була батьківщиною Гете, Шіллера, Гегеля, Канта та багатьох світочів людського ума і світової культури?!«

Кадри цього своєрідного кіномонтажу покажуть тобі, Читачу, нагу бруталність і несамовитий терор, який існував і лютував у нутрі німецької армії (вміло прихований назовні), зокрема в

останніх роках війни. Вони покажуть тобі воєнні лихоліття, людське горе і страждання, а на полотнищі пройдуть перед тобою картини лютих боїв за ціла низка цікавих персонажів — людей чесних і гуманних, фанатичних нацистів, наживачів, хитруючих ділків, тварюк у людській подобі та рафінованих садистів, яких виплекала брутальна система гітлерівського Райху.

Вишневий і його найближчі друзі непримиренні вороги тієї системи. Йдучи шляхами смерти, вони завжди зберігають свою людську гідність, а їхні вчинки відновляють всеціло їхнім індивідуальним рисам, впливають із них, але не існують окремо чи випадково. Проти надії сподіваючись, вони вперто хочуть пережити воєнні лихоліття, які на їхніх очах викликали у вояків психічну депресію, неврозу, а дуже часто й божевілья.

Олег Вишневий — це персоніфікація українського воюка, для якого на протязі історії буття українського народу, в часах його героїчного змагу за своє збереження на грані двох світів, слова «добро української нації хай буде найвищим законом» — були завжди пранороною ідеєю.

Такого українського воюка, вірного великій ідеї української нації, я і старався вивести, як головний персонаж моєї повісті «Шляхами смерти», відхиляючи при тому й рубець заслони злочасного макабризму, гітлерівської диктатури, та змальовуючи різні фрагменти, події, епізоди і криваві бої, які шматували Східню і Центральну Європу в останніх роках великого людовбивства, що ним була друга світова війна.

Д-р Святомир М. Фостун

О с і н ь 1 9 7 4 .

»Прийдіть до мене всі, хто втратив
дзвінке натхнення богомілля
в розпнуттях воєн прогрімів,
в решітці каземарних ґратів,
у дротяних мережах жаху«.

(»Невідомому воякові« — Вадим Лесич)

ТАМ, ДЕ РВЕТЬСЯ ЖИТТЯ...

Тишу погідного осіннього ранку зненацька прорі-
зали грізні й часті вибухи.

На ліс полетіли зі свистом гарматні стрільна. Во-
ни торопили дерева, розколювали і шматували їх
жорстоко та безжально.

Зойкнуло молоде буків'я.

Закричали перелякано пробуджені пташки, а
прудконогі лані підстрибнули високо й помчали вих-
ром у глибочинь лісової глуші, втікаючи від смерто-
носного заліза, яке щораз то сильніше почало засипа-
ти дрімучий волинський ліс.

Посумнілими порожніми полями, на яких тут
і там стояли обдерті зі своєї листяної одежі такі ж
сумні куці, шевеліло зжовкле й потемніле кукурудзя-
не стовбур'я та їжачилася стерня, поповзли в напрямі
лісу танкетки з чорними хрестами.

За ними розсипалася комашнею піхота, грізно по-
блискуючи настовбурченими багнетами.

Танкетки ригали вогнем і підсувалися щораз
ближче до пришиклої лісової стіни.

Загорілося сухе дерев'я. Полум'я вистрілювало ви-
соко вгору, й над лісом піднялися клубки сивастого
диму.

З лісу заграли кулемети.

Кулі косили вояків, і вони густо падали на зем-
лю із криками та зойками.

Але зі спорожнілого й напівзруйнованого села ви-

сувалося широкою розстрільною все більше й більше німецької піхоти. За селом були гарматні позиції, і звідти раз-у-раз гавкали заїло гармати.

Сотенний Олег Вишневий зів бінокль.

Ворожа перевага була величезна. А втім, завдання його сотні не полягало в тому, щоб міряться силою з німцями, — вона мусіла затримати на якомога довгий час їхнє просування вслід за четвертою північною групою УПА, яка, зручно маневруючи, відв'язувалася похапцем від великих німецьких з'єднань під командуванням генерала Еріха фон дем Бах-Залевського. Власне він торжественно обіцяв гавляйтерові України Кохові, що цим разом уже напевно розгромить і знищить «українські банди» на Волині.

Проте, вже перші тижні широко закровоної збройної німецької акції виявили, що УПА добре вміє воювати, й генерал фон дем Бах-Залевський, лютуючи, визнав, що «україніше партізанен» дали здорового прочухана його військам. Та все таки німці мали багатократну перевагу, й північні частини УПА мусіли від них відв'язатися. Окремі сотні, так як оце сотня Вишневого, мали наказ здержувати просування німецьких формацій.

До сотенного підбіг, проскакуючи поміж деревами та щохвилини пригиняючись, чотовий Хмара.

— Моя чота має великі втрати, — випалив він, захеканий. — Що будемо діяти?!..

Вишневий іще не встигнув йому відповісти, як зовсім близько розірвалось із тріскотом стрільно, й обидвох обсипало землею. На плечі Вишневого звалилася здорова гілляка.

— Тьху! — сплюнув сотенний, скидаючи її. — Щастя, що не гремезнуло по голові... .

Оглянувши уважно довкілля, побачив, що його сотня лежала під сильним обстрілом на узліссі, а по полях сновигали танкетки, не зважаючись підходити близько до лісу. Піхота залягла й завзято строчила з кулеметів. Німці вже кілька разів зривалися до наступу, але під сильним кулеметним вогнем упівської

сотні залягали знову, не пробігши навіть кільканадцяти кроків.

Гарматам в унізон забахкали знову німецькі міномети.

До сотенного один за одним прибігали стривожені вистови з рапортами, що вичерпується амуніція.

Бій тривав уже більше двох годин, тому Вишневий наказав сотні готуватися до відступу. Та повстанці ще не встигли підвестися, як німецька піхота зірвалася знову і з криком побігла до лісу, а разом із нею посунули танкетки, не перестаючи гриміти зі своїх гарматок.

Упівці притьмом залягли, але цим разом їхній вогонь уже не зупинив наступу німців. Усе передлісся було густо вкрите вбитими й пораненими, однак німці бігли вперед мов ошалілі, вдерлися в ліс і товпицями звалилися на повстанців. Закипів лютий рукопашний бій. Несамовиті крики, зойки, стогони і прокльони перемішувалися з автоматними чергами й вибухами гранат. Повстанці дорого продавали своє життя, та німців насунуло так багато, що ліс аж заройвся ними. Тоді Вишневий із чотою Потапенка кинувся на прорив.

Але вже було запізно...

Повстанців закидали гранатами й посікли автоматним вогнем. А на тих нечисленних, які лишилися в живих, німці накидалися цілими групами й захоплювали їх у полон.

Кривавий бій скінчився.

Стогнали поранені. Скрізь лежали густяком трупи, і кров червонила землю, зриту вибухами, перемішану з поторощеним дерев'ям та пожовклим листям.

Зі села виїжджали військові автомашини з великими червоними хрестами на брезентах.

Гірко плакав покалічений ліс.

Над ним уже кружляло крикливе гайвороння і крякало сумовито.

З-за лісу вистрибнув хвостатий літак-обсерватор, покрутився над селом і полями, а потім, блиснувши

в соняшних проміннях своїм сріблявим черевом, подався на захід.

Десь далеко вдарили важкі гармати.

Волинською землею ішла тривожна гроза.

Костуха-смерть, закинувши на кістляве плече широколезу косу, нахилилася над сотенним.

Він був облитий кров'ю, але рука й далі конвульсійно затискала незірвану ручну гранату. На його ногах лежали два забиті німецькі піхотинці, а побіч них прострілений автоматною чергою чотовий Потапенко.

— І тебе я скосила сьогодні, — зловтішно сказала костуха-смерть.

Та й пішла далі збирати своє криваве жниво.

Але вона помилилася. Сотенний Олег Вишневий не був убитий, тільки важко поранений, і лежав не-притомний.

— — — — —

Маленька чиста кімната вразила Вишневого білістю своїх стін і затишшям.

Прийшовши до пам'яті, він довго не міг усвідомити собі, чи справді ще живий, чи це йому так здається. Лежав на вигідному ліжку, під білим, мов сніг, простиралом, а туго забандажовані груди впевнили його, що він таки живий. У грудях чув сильний біль, і тяжіла голова якоюсь важенною каменюкою. Спробував рухати ногами і ствердив, що вони цілі й не покалічені. З великим трудом ворухнув головою й обдивився кімнату. Побачив, що в ній, крім його ліжка, стояло ще двоє. На одному лежав якийсь, як виглядало, важкохворий старший чоловічина, а друге ліжко було порожнє, проте з розкиданою постільлю. Над ліжками висіли таблиці — отже, це шпиталь.

«Яким це чудом я опинився у шпиталі?» — мізгував напружено Вишневий. Але був настільки хворий, що скоро знову поринув у глибокий сон. Як довго спав, не знав. Коли ж пробудився, вже запала ніч, у кімнаті світилося, а вікно було щільно заслонене.

Важкохворий чоловічина постогнував стиха, а хворий із третього ліжка, штигулькаючи, підійшов до

Вишневого. Це був мужчина середнього віку, невисокого росту, з кучерявою чуприною й маленькими вусиками.

— Говорите по-німецькому? — спитав він Вишневого, приязно посміхаючись.

— Так, — ледве вишептав сотенний і здивувався сам, почувши свій голос.

— Я — гавтман Кароль Шнайдер, віденець, — присунув хворий крісло ближче до ліжка Вишневого. — Маєте щастя, чоловіче, що не переставилися на тамтой світ. Було з вами дуже погано. . .

— Де це я? — знову прошепотів сотенний.

— У військовому шпиталі в Рівному.

«Значить потрапив у німецькі руки» — мигнула думка.

— Вам не можна багато говорити, — гомонів гавтман. — Поранення ваше серйозне, що й казати, але я чув, як лікарі говорили, що ваш молодий і здоровий організм переможе. До речі, лікарі тут добрі. От наш сусід, — він кивнув у сторону важкохворого, — був майже в безнадійному стані, коли його привезли сюди, а тепер є надія, що житиме. Ви, може, цікавитесь, що з ним? — не вгавав балакучий віденець. — Порешетило його на фронті. Він прусак і, мабуть, воїн добрий, бо має хрести заслуги. Але. . . — гавтман зупинився, бачачи, що його розповідь утомлює хворого, — ми ще матимемо час поговорити, як поздоровієте. . . тож гуте нахт!..

Одначе другого дня Вишневому вельми погіршало. Він тратив пам'ять, маячив, а коло нього постійно сиділа медсестра й частенько навідувалися лікарі. Така боротьба життя зі смертю тривала майже цілий тиждень. Укінці молодий організм переміг, й одного ранку Вишневий прокинувся зовсім притомний, тільки вельми ослаблений. Лікар, поважний сивий майор, кивнув йому привітно головою і сказав:

— Найгірше вже за вами, молодий чоловіче!

Вишневий приходив до здоров'я поволі. Його груди були прострілені у двох місцях, і це вимагало дов-

шого лікування. Невдовзі він уже міг вставати і проходжуватися по кімнаті. Заприяздився з балакучим віденцем, і той був дуже здивований, коли почув від Вишневого, що він старшина УПА, бо вважав його чужонаціональним офіцером німецької армії.

Коли Вишневий уже міг добре й виразно говорити, із нього стягнули генералії. Він зовсім не приховував правди, будучи свідомим того, що його старшинська честь не дозволяє на брехню. З німецьких військових чинників ніхто його потім ні про що не розпитував. Проте, Вишневий був упевнений, що німці ждуть на його повне одужання, а тоді приймуться за нього.

Була зима. Шпиталь загорнувся в густу снігову пелену, а в морозні ночі на його вікнах мороз розмалював пишноквіття.

Десь гриміла війна, гинули вояки, палали села й міста, летіли під укуси ешелюни, стогнали бомбовики над німецькими містами, а у шпиталі було тихо і спокійно.

Важкохворий прусак таки помер, а на його ліжку примістили молоденького оберлейтенанта із Саксонії, якому ампутували праву ногу.

Гавптман Шнайдер дістав повідомлення, що буде приділений до вишкільного табору в Рурціні, з чого він був дуже невдоволений, бо волів одержати призначення до такого табору в своїй рідній Австрії.

Потяглися довгі зимові ночі.

Не спалося Вишневому.

В думках і спогадах проходило, мов на екрані, його таке ще молоде життя. . .

...Батьківський хутір за селом. Чудова природа волинської землі. Чарівні весняні вечори п'янили пахощами бузку, чарували солов'їним тьохканням і розтривожували юні серця. . . Із крапельками роси, що спадала в зоряні літні ночі на уста ліг перший гарячий поцілунок дівчини. . .

Побігли роки. Він уже студент Варшавського університету. Ще з гімназіяльної лавки визначив своє

місце по стороні українського революційного руху. Прийшов 1939 рік, і Варшаву пошматували німецькі бомби. . . Скрізь пожежі, руїна, смерть. . . Пробився на рідну Волинь, щоб там зустрітися віч-на-віч із новим грізним окупантом. Із бодем серця був змушений залишити і батьків, і свою Волинь. Опинився на заході.

Тут приглядався уважно і спостережливо носіям ідеології тисячолітнього Райху. Не впізнав німців. Які вони стали інші, жорстокі, brutальні. Де ж поділася культура німецького народу?!.. Шукав відповіді на питання, які тривожили його молоду голову. Свої вислали його до війська, бо революційна боротьба вимагала вишколених військовиків. Пройшов звичайний військовий вишкіл, потім підстаршинський і старшинський.

Подався на Схід, окрилений надією, що буде вільна українська держава. . . Й гірко заплакав на порозі напівзруйнованої рідної хати. Батьків уже не було — їх вивіз большевицький окупант, а хата привітала його мовчазною порожнечою. Української вільної держави також не існувало, й молодий Олег був огірчений до краю. Проте грізна й усе ще могутня німецька мілітарна машина тримала його цупко у своїх кігтях.

І він воював.

Його перекидали з одного відтинку довжелезного східного фронту на другий. Він постійно заглядав смерті у вічі і здавалося йому, що його серце вже цілковито закам'яніло, що не відізветься на людське горе, кров, терпіння і взаємні звірства, свідком яких йому доводилося бути у кривавій криговерті гігантського змагу двох потуг — брунатної і червоної.

Ні, його серце не закам'яніло. Воно гірко ридало, бачачи жахіття, що їх переживав український нарід, дивлячись на палаючі села й міста, на те, як танки-потвори розорювали український чорнозем, як гойдалися на шибеницях невинні селяни, як знущалися німецькі «культуртрегери» над українським народом. . .

І він бунтувався. . .

Влітку 1943 року лейтенант Олег Вишневий одержав на фронті відпустку, з якої вже не повернувся

до своєї частини. Його захопила визвольно-революційна боротьба, й він всеціло їй віддався. Восени того ж року він уже був командиром упівської сотні. Оперував на своїй рідній Волині, боронив її від польських партизанів, большевицьких диверсантів і воював із німцями, які напалися здавити бунтівливу Волинь...

Не довелося воювати довго.

Тепер — кінець...

Допити, тортури і смерть.

Чого ж іншого він може сподіватися від ворога?..

Не спалося Вишневому.

Журився...

А молоденький лейтенант кликав у сні свою матір: «Муті!.. Муті!..»

Вишневий устав, підійшов до вікна й відхилив його заслону.

Надворі падав густий лапастий сніг...

У білий кожух зодягав чудову волинську землю.

— — — — —

Коли Вишневий поздоровішав, його перевезли до Кракова і вкинули до в'язниці.

Хижаки з R. S. H. A.¹, що належали до відділу військових справ, виявилися не лагіднішими від гестапівців. Тримали Вишневого в камері, яка виглядала на справжній кам'яний мішок. Була неймовірно тісна й угорі мала малесеньке заґратоване віконце. Світила порожнечєю, й довелося спати на холодному цементі. Щастя, що хоч дали йому два подерті ліжники.

Допитував Олега похмурий оберштурмбанфюрер².

У його очах чаїлася небезпека, й Вишневий відчув її одразу, на першому ж допиті. За столом оберштурмбанфюрера, на стіні його вибагливо вмебльованого кабінету, красувався великий портрет Гітлера, очі якого так само пронизливо вп'ялювалися у Вишневого, як

¹ Reichssicherheitshauptamt — імперський головний уряд державної безпеки.

² Оберштурмбанфюрер — підполковник.

і оберштурмбанфюрера Еріха Гайнмана, прізвище якого Вишневий довідався пізніше.

Гайнман не кричав, не лютився й не обзивав лайливими словами в'язня, як це залюбки робили інші слідчі. Він чітко карбував свої слова, й вони спадали важкими каменюками на допитуваного. Будучи перед війною викладачем психології в одному з німецьких університетів, Гайнман умів психологічно «розколоти» кожного в'язня. На лихо для Вишневого, він добре орієнтувався в ситуації на українських землях, знав дуже багато про ОУН і УПА та мав у своїх руках чимало різного матеріялу про визвольну боротьбу українського революційного руху. Тому від Вишневого, як старшини УПА, Гайнман вимагав повних і докладних зізнань про розташування північної групи УПА, даних про її командний склад, оперативні пляни, озброєння, систему зв'язку й т. д. Вишневий викручувався, що він лише сотенний УПА, тому не в курсі тих справ, про які хотів знати оберштурмбанфюрер.

Почувши таку відповідь, Гайнман іще більше насупився. Якусь мить низав сотенного колючим поглядом своїх гострих зіниць, а потім шорстко сказав:

— Ви молодий, але впертий чоловік. Певно, не здасте собі справи з того, що опинилися в руках РСГА. Тож усвідомте, що врятуватися від смерти ви зможете тільки тоді, коли складете вимагані зізнання. Так чи інакше, ми їх від вас видобудемо, бо ніхто з вами тут не церемонитиметься. Тож раджу вам зважити все, й коли вас покличу вдруге, сподіваюся, що не будете примушувати мене справляти вам будь-які неприємності. А тепер ідіть до камери й надумайтеся. . .

Однієї ночі, коли Вишневий іще не встиг задрімати у своєму мішку, раптом заскреготів ключ, відчинилися двері, й конвоїри крикнули різко «раве!» Потім повели Вишневого довгим коридором, обіруч якого розміщувалися камери. На коридорі блимали електричні лампочки, а знизу доносилися стогоки, зойки і крики. Когось, певно, катували. Конвоїри клацали своїми цвяхованими чобітьми по цементових плитках

і, підштовхуючи Вишневого автоматами, вивели його на перший поверх.

Сотенний опинився поновно в кабінеті оберштурмбанфюрера Гайнмана.

— Надумалися? — впав його суворий запит, вслід за яким з рота вирвалися клуби пахучого сигарного диму.

— На жаль, не можу нічого додати до сказаного попередньо, — знизнув плечима Вишневий. — Повторюю, що я був лише звичайним сотенним, тож звідки можу знати про все те, чого ви від мене вимагаєте?..

Гайнман випустив нову хмару диму і злегка зата-рабанив пальцями по столі.

— Мені прикро, що мусітиму поступати з вами гостріше, але у цьому тільки ваша вина. За свою впертість ви можете дорого заплатити. . . Поки ще не запізно, раджу вам зізнати все по правді. . . А щоб ми не справляли собі зайвих труднощів, ось маєте готовий запитник. На поставлені у ньому питання прошу написати ваші відповіді. Це все. Сідайте он там, біля вікна. . .

Не було ради. Вишневий присів на крісло біля столика й почав уважно перечитувати запитник. Прочитавши його, зорієнтувався, що такого запитника він не може ні виповнити, ані підписати.

— Я виходжу на деякий час, — підвівся з-за столу оберштурмбанфюрер, — а ви спокійно передумайте ваші відповіді і їх напишіть, щоб, коли повернуся, все вже було готове. . .

Майже нечутно Гайнман вийшов із кабінету, залишивши при дверях вартового. Він вигідно розсівся у кріслі, поклав автомат на коліна й заходився переглядати якийсь ілюстрований журнал.

Вишневий навіть не торкнувся рукою запитника. Був рішений умерти, але не виявити правди. Знав, що його чекає смерть. Попередньої ночі чув, як у підвалі глухо гупали постріли, й не мав сумніву, що це були розстріли в'язнів. «Згину, але не скажу нічого» —

постановив твердо. Тож далі сидів спокійно, заглиблений у своїх невідрадних думках.

Проминула година, потім друга...

— Написали? — пробудив сотенного із задуми сухий голос оберштурмбанфюрера.

Вишневий заперечливо хитнув головою.

— Зле зробили, — підійшов Гайнман до нього й повторив із притиском: — Дуже зле. Тепер нарікайте самі на себе. Наслідки своєї впертости відчуєте невдовзі...

Він наблизився до столу й натиснув гудзик.

По хвилині до кабінету ввійшов огрядний німець у старшинській уніформі зондердінсту³. У нього було грубе, наче витесане сокирою, обличчя й хижі очі, над якими кошлатилися густі чорні брови, а ніс мав почервонілий, мабуть, від пиятики. З того, що прибулий не засалютував Гайнманові, а відразу потягнувся до його столу за грубою сигарою, Вишневий зміркував, що цей унтерштурмфюрер зондердінсту є близьким співпрацівником Гайнмана, і в тому не помилився.

— Це він? — ніби знехотя показав унтерштурмфюрер пальцем на Вишневого.

Гайнман відповів стверджуюче мовчазним рухом голови.

— Молодий, — скривився зневажливо унтерштурмфюрер.

— Проте впертий і запеклий партизан. Нічого не хоче зізнати... — докинув Гайнман.

— Це пусте. Побавимося з ним, то все виспіває!

— Лише не доїть йому кінця, Отто, — півголосом остеріг унтерштурмфюрера Гайнман. — Про цього молодика вже знає Дессав, і там хочуть мати його живого. Сьогодні телефонували до мене в цій справі.

— Он як! Видко, це важливий пташок, що ним аж Дессав цікавиться. Але страху немає — ми будемо з ним чемно поводитися, — ехидно посміхнувся унтер-

³ Зондердінст — служба державної безпеки.

штурмфюрер, струшуючи сигарний попіл до попельнички. Потім промовив до Вишневого тоном наказу:

— Коммен зі міт!⁴

Спускалися по сходах у підвал. Плечей Вишневого торкалися автоматні цівки двох здоровенних есесівців, за якими йшов унтерштурмфюрер, насвистуючи злегка якусь веселу мелодію. Назустріч їм такі ж два хмуровиті, з нелюдяним виглядом есесівці вели, а радше волочили жахливо побитого в'язня. Він мав скручені назад руки, а його обличчя являло собою одну суцільну рану. Одежа на ньому була порвана, брудна й закривавлена.

— А-а-а, пане лейтенанте, — привітав глумливо нещасного в'язня унтерштурмфюрер, — невже вас знову били?.. Ц-ц-ц... які мої хлопці нечемні... все таки, це ваша вина, що вас б'ють, бо ви граєтеся з нами в мовчанку, а ми хочемо, щоб ви говорили. Й ви заговорите. Шкіру зіремо з вас живцем, а заговорите...

В'язень не реагував на глумливу балаканину унтерштурмфюрера. Його запухлі очі мало що бачили, й він навіть не міг стояти, коли конвоїри затрималися на мить. Довелося їм піддержувати його з обидвох боків. А потім поволокли в'язня далі.

— Бачив? — звернувся унтерштурмфюрер до Вишневого. — Це такий самий екземплярник, як і ти, тільки з большевицької банди. Парашутист. Мовчить вперто й довго, але ми йому таки розв'яжемо язика. Або відріжемо! — реготнув він, а за ним зареготалися голосно есесівці.

Вишневого завели у простору підвальну камеру. Вона була без вікна і слабо освічена. Посеред неї стояв масивний стіл, а під стінами, з яких звисали ланцюги, виставали великі гаки та стояли різні приладдя для катувань.

— Будеш говорити, чи ні?! — просичав грізно унтерштурмфюрер.

Вишневий мовчав.

⁴ Коммен зі міт — йдїть зі мною.

Із нього миттю здерли сорочку, а його самого прив'язали долілиць до столу міцними ременями. Обабіч стали два есесівці з нагаями.

Почалося катування.

Вишневий глухо стогнав.

Вкоротці з розсіченої шкіри зацебеніла кров і почала стікати на стіл. Він утратив притомність.

Скатованого Вишневого потягли назад у камеру й кинули на холодну цементову долівку.

Допити й катування тривали, здавалося, нескінченно. Вишневого підвішували на ланцюгах головою вниз, припікали розпеченим залізом різні частини тіла, пхали шпильки під нігті, а найчастіше били.

Били дико й жорстоко.

Притомнів сотенний у камері, на прохолодній підлозі, й тоді кожний найменший рух спричиняв несамоовиту муку. Голова тяжіла, побите й попечене тіло горіло вогнем, нестерпним болем нили покалічені пальці, а в устах громадилася кров. Вишневий був на краєчку свого життя й очікував смерті.

Однієї ночі потягли його два здоровані в есесівських уніформах у глибоке підземелля. Воно було просторе, з масивними бетонними стінами. Недалеко дверей стояв продовгуватий стіл, а на ньому, на невеличкому станку, лежав кріс, націлений на постріляну кулями стіну, вкриту іржавими плямами. Це була засохла людська кров. На бічних стінах стирчали довгі страшні гаки. На двох із них висіли зачеплені ребрами два трупи.

Вишневого зморозило.

До підземелля ввійшов унтерштурмфюрер зондердінсту Бельке, а за ним, штовхаючи прикладами автоматів, есесівці ввели сильно скатованого в'язня. Це була вже старша віком людина, яка ледве волочила ногами. В'язня підвели під стіну і прив'язали йому руки до грубого залізного кільця, вмурованого у стіну.

На кріслі розсівся мордатий есесівець і почав цілитися у в'язня.

Голосно торохнуло в підземеллі, і в'язень завис

нув скручено на витягнених руках із розчерепленою головою. Розривна куля вперіщила стіну, відбилася від неї і покотилася по бетоновій долівці.

До розстріляного в'язня миттю підскачили есесівці, відв'язали руки з кілець і, вкинувши трупа на брудні, аж червоні від крові ноші, понесли кудись.

— Зараз ми й тебе розстріляємо, — підступив до сотенного Бельке. — В нас немає часу з тобою морочитися. Тому ще раз закликаю тебе, щоб ти все розказав, чого від тебе вимагаємо, й будеш урятований. Даю тобі хвилину часу на вирішення своєї долі.

Вишневий мовчав.

— Ставте його обличчям до стіни! — наказав Бельке.

Вишневого підвели до стіни, зв'язали руки і приторчили до залізного кільця.

Гримнув постріл.

Вишневого щось ударило жахливо по голові, й він утратив притомність.

Опритомнів через якийсь час від сильних штовханців під ребра.

Розплющив очі.

Біля нього реготали голосно Бельке й есесівці.

— Це ми з тобою пожартували, щоб ти мав посмак, що тебе чекає, бандитюго... А може, тобі подобається висіти на котромусь із гаків? — повів рукою довкола Бельке. — Ми завжди готові справити тобі таку приємність...

Допити й катування продовжувалися знову, і Вишневий прощався із життям. Знав, що цих тортур довго не витримає.

Несподівано все це припинилося, й сотенного залишили у спокою на протязі майже цілого місяця. Він дуже здивувався, коли в міжчасі до нього прийшов навіть в'язничний лікар із санітарами. Вони намастили Вишневому попечені рани якимись ліками, забандажували розпухлі пальці й переодягнули його в сірі в'язничні штани та сорочку, котрі все таки були чис-

тіші від подертого й закривавленого його одягу. Почали теж приносити Вишневому ліпшу їжу, й він по волі пробував ходити по своєму кам'яному мішку.

...Було вже за північ, коли по Вишневому прийшли есесівці. Вони взяли його під руки й повели довжелезним коридором. Сотенному йшлося важко, й есесівці майже несли його. На превелике здивування, Вишневого не повели в підвал, а випроводили на в'язничне подвір'я й посадили в чорне авто. По обидвох боках розташувалися два інші есесівці, а офіцер примістився біля шофера. Швидко приїхали на залізничну станцію, й тут Вишневого завели в невеличке купе довгого в'язничного вагону, посадили на твердій лаві й замкнули двері. Вікно було густо заґратоване, й Вишневий, хоч як пильно придивлявся, не міг нічого побачити. Виглядало на те, що його вагон стояв десь окремо на бічних рейках, поза станцією.

Вже над ранком вагон почали пересувати в різних напрямках. Вишневий чув, як голосно сварилися і кричали залізничники.

Врешті потяг рушив.

Подорож тривала довго.

Вишневого завезли аж у глиб Німеччини, до військової в'язниці в Дессав.

Потяглися сірі й монотонні в'язничні дні, переплітувані час від часу допитами. Проте, Вишневого вже не катували, й рани стали поволі гоїтися. Його справу докінчував гавітнітурмфюрер із РСГА, який виявився на диво культурною людиною. Він заявив одверто Вишневому, що його судитиме военний трибунал, і йому грозить кара смерті. Обвинувачують його в дезертирстві й у збройній боротьбі проти Райху.

На военний суд у Дессав довго чекати не довелося.

Простора зала, стіни якої були вилічені темним дубом, вражала своєю суворістю.

За кріслом голови суду висів на стіні великий портрет Гітлера в сірій вояцькій уніформі, а обабіч нього звисали чотири прапори німецьких збройних сил — армії, летунства, морської фльоти і зброї СС.

Стіл, за яким сиділи судді, був покритий чорним сукном.

Очоловав суд старий армійський полковник, а судьями були капітан морської фльоти й лейтенант військово-повітряних сил. Роллю прокурора виконував есесівський гавптштурмфюрер. Як звичайно, в таких випадках підсудним не прислужувало право мати свого оборонця, тож і Вишневий його не мав.

Після кільканадцяти вступних формальних питань, прокурор почав читати акт обвинувачення. Він був багатосторінковий, перенасичений наголошуванням найтяжчого злочину, що його вчинив підсудний супроти Третього Райху, дезертувавши з німецької армії, вступивши до партизанських банд і піднявши зброю проти німецького народу.

— Перед вами, майне геррен⁵, — великий злочинець! — гримів майже в порожній залі прокурор, споглядаючи вовкувато на Вишневого, який сидів між двома дебелими есесівцями.

Голова суду рився довгенько в паперах, робив на них замітки, перешіптувався зі судьями та щохвилини протирав свої окуляри. Капітан поставив сотенному кілька питань, зробивши це, як виглядало, тільки для формальності, бо сприймав мовчки відповіді і майже не реагував на них.

Найбільше горлав у суді таки сам прокурор. Це був заїлий есесівець, юрист по професії, який своїми брутальними звинуваченнями відправив на тамтой світ уже не одного підсудного. Він люто накинувся на Вишневого, називаючи його нікчемним покидьком і злочинцем.

— Цей авслендер⁶, — кричав прокурор, — пройшов прекрасний військовий вишкіл у нашій непереможній армії, але, обманувши підло і злочинно довір'я нашого командування, поїхав на відпустку і приєднався до партизанських банд!.. Мало того, цей зрад-

⁵ Майне геррен — мої панове.

⁶ Авслендер — чужинець.

ник став партизанським ватажком і воював завзято проти наших військ! Злочин цього негідника є такий великий, що одинока кара, яка йому прислуговує, — це кара смерті!

Закінчивши своє слово, прокурор одним духом випив повну склянку води.

Голова суду поспішив підтвердити слова прокурора, що Вишневий таки справді великий злочинець. А втім, і це було помітне, головне слово в суді мав прокурор-есесівець, а не судді. Впадало у вічі й те, що голова суду, говорячи, весь час споглядав на прокурора, як він реагує на слова інших.

Від свого останнього слова на суді Вишневий відмовився. Кому й пощо буде говорити?! Адже стоїть перед ворожим судом, який за декілька хвилин засудить його на смерть. Тому пощади не проситиме і згине гордо, як личить українському воїнові... «Будьте приготовані на найгірше, — говорив йому слідчий, гавпштурмфюрер Кадель, який вів його справу. — Ви знаєте, як судять воєнні суди. Обвинувачення проти вас дуже тяжкі, й мені жаль, що втрачите своє молоде життя»... Попрощав його чемно й навіть потиснув руку. Вертаючись до своєї камери, Вишневий міркував, що є ще культурні німці, а вироковж доволі довгого слідства в Дессав інстинктивно відчув, що Кадель є прихованим противником гітлерівського режиму.

— Встати! Суд іде! — перервав думки Вишневого різкий голос.

Усі встали.

— В ім'я фюрера! Олег Вишневий, лейтенант німецьких збройних сил, є засуджений за дезертирство і збройний виступ проти Третього Райху на 25 років тяжкого ув'язнення. Згідно із присудом, він підлягає деградації, видаленню із рядів німецьких збройних сил та втраті всіх громадських прав на неозначений період. Гайль Гітлер!

Коментуючи присуд, голова суду ще говорив, що Вишневий підлягав карі смерті, однак суд узяв до уваги те, що він чужинець, і подарував йому життя.

За те підсудний повинен бути безмірно вдячний справедливим німецьким судам, а ще й до того — воєнним.

Із портрету на суддів суворо дивився фюрер, наче хотів сказати: «Чи не лагідно ви засудили цього австралендера з далекої непокірної землі?»

Так само, мабуть, думав і незадоволений прокурор.

Над сердитим фюрером супився грізно чорний орел. Він розіпняв свої широкі крила й цупко схопив свастику своїми гострими закарлюченими кігтями.

Вишневий полегшено зідхнув.

«Якось воно буде...»

*“Lasciate ogni speranza,
voi ch' entrate”.*

(“Divina Commedia” —
Dante Alighieri)

«ПОКИНЬТЕ ВСЯКУ НАДІЮ, ВИ, ЩО ПРИЙШЛИ СЮДИ!..»

— Равс¹ із машини, свиното! — заверещав неса-
мовито якийсь унтершарфюрер, вимахуючи погрозли-
во автоматом.

— Льос! Льос!² — закричали й собі конвоїри, штов-
хаючи в'язнів прикладами. Вони миттю вишикували
їх у лаву і стали позаду в'язнів, тримаючи автомати
напоготові.

Із просторого широкого будинку, мабуть, таборо-
вої канцелярії, сірого й непривітного, як і ціла околиця,
вийшов есесівський офіцер.

— Ахтунг!³ — загорлав унтершарфюрер, витяг-
нувшись, мов струна.

Офіцер підходив до в'язнів рівним, пружним кро-
ком, а за ним дріботів армійський десятник, сам невеличкого росту, несучи в руках великий жмут паперів.

Офіцер мав хижє злюче обличчя й жорстокі очі.
У правій руці він держав пікуряний нагай. Проїшов-
шись перед в'язнями й окинувши їх зневажливим по-
глядом, офіцер відступив від них на кілька кроків.

— Я називаюся Ганс Руппе. Гавптштурмфюрер
Ганс Руппе, — повторив він із притиском. — Являюся
заступником коменданта табору і шефом таборової кан-
целярії. Від мене у великій мірі залежить ваше нік-
чемне життя, мерзотники. Зроблю з вами, що схочу.

¹ Равс — геть.

² Льос — скоро.

³ Ахтунг — увага.

Ви й так одне велике шайсе⁴, тому не знаю, чоґо це з вами так церемоняґься й уже давно вас не повісили. Обіцяю вам, негідники, що вас тут скоро відправлять на гіммелькоманду⁵. А в міжчасі ми наламаємо вам тут хвоста так, що будете блаґати навколішках, щоб укоротити ваше собаче житґя.

Руппе говорив поґрозливо, ляскаючи злегка наґаєм по своїх блискуче вичищених халявах. І раптом гаркнув до миршавенького десятника:

— Курте, подай сюди документи! Хай перегляну, яких оце задрипанців нам привезли. . .

— Прізвище? — підійшов Руппе до в'язня, котрий стояв у першій лаві.

— Отто Гірш, — почувлася відповідь.

— Ду, фарфлюхтер гунд!⁶ — гаркнув гавпштурм-фюрер, уперіцивши в'язня наґаєм. — Тебе не вчили, як ти повинен відповідати на запитання?!

В'язень зблід, але одночасно з цим у його очах спалахнула ненависть.

— Отто Гірш, здеґрадований юнкер, голоситься слухняно, — процідив він крізь зуби.

— Запиши, Курте, — торкнув Руппе наґаєм десятника. — Цьому ослові дати 25 буків і вкинути його на дві доби до карцеру, щоб знав як мас відповідати, коли його питають! А ти? — підійшов до наступного в'язня.

— Кароль Стравінка, арміґський урядник, зґолощується слухняно, — проказав чітко вже старший віком мужчина.

Руппе тільки глянув на нього з-під лоба й, махнувши рукою, пішов далі. Черговим в'язнем був Рудольф Шварц, віденець, здеґрадований лейтенант альпійських гірських стрільців. Руппе облаяв його найгіршими словами й, полоснувши наґаєм по плечах, ве-

⁴ Шайсе — лайно.

⁵ Гіммелькомандо — на другий світ.

⁶ Ду, фарфлюхтер гунд — ти, проклята собако.

лів Куртові записати, щоб лейтенанта посадили в підвальну камеру.

Біля віденця стояв у лаві присадкуватий і плечистий Здзіслав Зухт із Познанщини, колишній капітан польської армії. Тому що він був німецького роду, його забрали до німецької армії таки з полону. Зухтові довелося брати участь у боях на східньому фронті, й біля Івниці, під сильним натиском переважаючих ворожих сил, він був змушений відступити зі своєю чотою. За те, що він зробив цей відворот самовільно, його судили й деградували.

Гавшттурмфюрерові аж дух перехопило, коли він прочитав, якого це «злочинця» йому привезли, й він люто накинувся на Зухта:

— Як ти, падлюко, смів порушити військову дисципліну? Хіба ж тобі, собако, не відомо, що наш фюрер сказав: «Ані кроку назад». А ти, свине, відважився знехтувати його наказ? Треба було застрілити тебе на місці! Чого це панькаються з тобою? Ось постривай, у мене ти пізнаєш дисципліну! Запниши, Курте, щоб на початок усипати цьому драбузі тридцять буків. Пізніше, звичайно, ми будемо про нього пам'ятати. . .

— Антоні Мачек, zdeградований старший десятник зголощується слухняно, — відчеканив скороговіркою й непоганою німецькою мовою сусід Вишневого.

— О, то й ти, пспічку, потрапив у мої руки? — злісно підсміхнувся Рупне. — Що ж ти вистроїв, паскудо? — Він почав швидко перегортати папери й раптом визвірився на чеха: — Що?! Ти, довговуха тварюко, зумисне прострелив собі ногу, щоб не йти знову на фронт? Не розумію, як такого саботажника ще й лікували. Але нічого, я тебе тут долікую, чеська свине, будь певний!

Він несподівано вгатив Мачека п'ястуком у лице так сильно, що той аж похитнувся.

— Стій просто й не ворущися, собаче лайно! — крикнув гавшттурмфюрер, а тоді звернувся до конвоїрів: — Лупцюйте його!

Ті миттю кинулися на Мачека й почали молотити прикладами. В'язень кричав і захищав обличчя від ударів, які сипалися на нього з усіх сторін.

— А ти що за пташок? — зупинився Руппе перед Вишневим.

Вишневий виструнчився й чітким голосом відрпортував згідно із приписами.

Гавптштурмфюрер довго читав папери, потім зміряв своїм колючим поглядом Вишневого з голови до ніг, похитав головою і процідив крізь зуби:

— Менш, менш, ду гаст глік!⁷

На превелике диво, він не вдарив Вишневого нагаєм, чого той сподівався, а круто повернувся, відійшов від в'язнів і став на віддалі кількох кроків перед ними. Заговорив із притиском на кожному слові:

— Зараз перепишуть ваші свинячі рила в канцелярії і дадуть вам нумерки! Від тієї хвилини ваші прізвиська тут не існуватимуть. Ви стаєте нумерами, які кожний із вас мусить нашити собі на грудях, плечах і шапці. Що вам тут вільно робити, а чого не вільно — почувете в канцелярії. . .

Його слова перебила грімка сальва, яка пролунала десь близько, за мурами будинків.

— Чули, мерзотники? — повів рукою гавптштурмфюрер. — Те саме й вас чекає, як не будете підкорятися. Не витріщуйтеся на мене, дурні осли так, начебто я вам сказав щось неймовірне. Двох таких собачих синів, як оце ви, перед хвилиною розстріляли за те, що вони не виконали наказу. Ленґріс — це вам, дегенерати, не гастгавз⁸, ані не курорт, а військовий карний табір СС і Вермахту. Затямте це собі у ваших дурних головах. А тепер марш усі до канцелярії!..

В канцелярії новоприбулих в'язнів швидко переписали, роздали всім нумерки й наговорили багато різних приписів та регулямнів суворого таборового режи-

⁷ Менш, менш, ду гаст глік — чоловіче, чоловіче, ти маєш щастя.

⁸ Гастгавз — гостинниця.

му, в умовинах якого в'язні фактично не вважалися людьми. Вони дійсно ставали тільки нумерами, з якими таборовій владі можна було робити все, що хто захотів. Опісля їх погнали до лазні й видали стару, подерту смугасту в'язничну одіж, черевики з дерев'яними підощвами, смугастий плащ і таку ж шапку, наказавши суворо ще раз, що ці нумерки повинні бути нашиті на грудях, на плечах і на шапці. Їх завжди треба тримати в чистоті, щоб кожний можна здалеку бачити і прочитати.

В'язнів розмістили в одиночних камерах, а віденця-лейтенанта одразу погнали до підвалу. Вишневому з номером 10321 пощастило дістатися до камери на партері. Вона була невеличка. Все «умебльовання» складалося із залізного ліжка зі старим матрацом і таким же ліжником, залізного табурета й параші. Крізь невеличке загразоване вікно Вишневий міг спостерігати те, що діється на таборовому майдані, довкола якого розкинулися великими сірими крилами в'язничні будинки.

Вечері новоприбулі в'язні одержали вечерю — шматок хліба і брудну юшку, яку треба було швидко з'їсти і здати бляшану миску та ложку робочій в'язничній команді, що розвозила їжу й забирала щоразу від в'язнів начиння.

Вранці, тільки почало сіріти, в коридорі пролунав різкий свисток, і службові закричали переразливо, що треба вставати, застелити ліжко, винести парашу, прибрати камеру й одержати сніданок — скидку хліба й окріп брунатного кольору, від якого заносило стухлятиною. Все це слід було робити бігцем, щоб не обірвати по плечах палицею або нагаєм. Після сніданку всіх в'язнів вигнали на таборовий майдан.

Було ще зовсім ранувато, й по майдані гуляв прохолодний вітер. В'язнів швидко перерахували, й вони почали виходити великими групами з табору під охроною конвоїрів, мабуть, на працю. Чималу групу в'язнів тут же порозділювали до різних робіт у середині

табору, й серед неї галасували капо⁹, частуючи їх гумовими палицями й нагаями.

Окремо стояла група «цугангів»¹⁰, яких привезли до табору попереднього дня. Біля них крутилися хижакми мордаті капо, а дещо осторонь від в'язнів розташувалися ще заспані й похмурі есесівці з автоматами в руках. Мабуть, чекали на якийсь начальство, бо до в'язнів не підходили.

Концтабір Ленґріс справив на «цугангів» гнітюче враження. Обнесений високою стіною з колючого дроту, в якій стояли сторожові вежі з вартовими й кулеметами, скерованими на табір, він дійсно був страшенно похмурим видовищем. За дротяною стіною тяглися мокляки, на яких де-не-де росла миршава деревина. Крізь пустирі пробігала простора дорога й губилася десь далеко, за пагорбом. Над цілою околицею виснули важкі дощові хмари.

«Цуганги» похнюпилися. Кожному з них стало невимовно тяжко й сумно.

— Ахтунг! — крикнув котрийсь з есесівців.

До «цугангів» підходив гавпштурмфюрер Руппе.

— Сподіваюся, майне геррен, що ви із вдоволенням провели вашу першу ніч у нашому гостинному таборі, — привітав він глузливо в'язнів. — Ви в нас ще гості і, як бачите, ми навіть не хочемо посилати вас до праці. Думаю, що вам не зашкодить повправляти трішки спорт. Усі ви були вояками і знаєте добре, яку велику увагу військо присвячує спортові. В нашому таборі ми його також не занедбуємо, бо він дуже потрібний для вашого здоров'я. Тому, — тут Руппе злісно підсміхнувся, — для вашої приємности й розваги пропоную вам зранку зайнятися спортом. . .

На його знак усі капо кинулися на в'язнів і почали їх ганяти по таборовому майдані, обсипаючи побоями. Після бігу в'язням наказали плигати по-«жаб'ячому», падати на землю, миттю зриватися з неї,

⁹ Капо — таборові наставники, підганячі.

¹⁰ «Цуганги» — новопрібуді в'язні.

знову плигати або бігати якнайшвидше довкола майдану. В'язні бігали, мов ошалілі, стрибали, плигали, падали на землю, схоплювалися і знову бігли під градом ударів, що сипалися на них звідусіль. Перед їхніми очима пливли чорні кола, бракувало повітря, а серця шалено товклися. Хто падав, того безжалісно били палицями, а часом і добивали, тут же таки, на майдані. Руппе вдоволено реготав і частенько сам підганяв захеканих в'язнів нагаєм.

Такий жахливий «спорт» тривав упродовж двох годин. Потім смертельно втомлених в'язнів погнали до камер, а на майдані залишилися трупи помордованих «цугангів».

Що значило в таборі Ленґріс людське життя?!

Наступного ранку після снідання Вишневового та всіх «цугангів» погнали на роботу.

Арбайтскомандо¹¹, до якої потрапив Вишневий, мала число 47 і проклдала нову дорогу. Праця була виснажуюча, а ще й до того дошкуляв голод. На щастя, капо Ганс виявився трохи людяним і не знущався над в'язнями. Правда, він горлав на них і не одного періщив гумовою палицею, звичайно тоді, коли біля його групи крутилися есесівці чи приходив контроль перевірити, як поступає будова дороги, одначе все це виглядало іграшкою, в порівнянні з іншими капо, які були садистами й люто знущалися над в'язнями.

Каторжників у концтаборі Ленґріс примушували виконувати різні найнебезпечніші роботи. Наприклад, забирали цілу арбайтскоманду розмонтовувати невинпалені бомби чи міни. На цій ризиковній праці в'язневі ставилася вимога-обіцянка, що коли він розмонтує сто бомб — буде звільнений із концтабору. Проте, Вишневому, впродовж його перебування в Ленґрісі, не довелося чути про такого щасливця, якому вдалося розмонтувати сто бомб. У більшості в'язні гинули від розривів або ставали каліками, й тоді їх безслідно знищували. Не рятувало нещасних в'язнів і те, що спе-

¹¹ Арбайтскомандо — робоча команда.

ціяльні інструктори-фахівці вчили їх як треба ці бомби розмонтувати.

Небезпечною була також праця при очищенні збомбардованих міст, фабрик чи селищ, але справжньою каторгою ставали роботи при спорудженні або поширюванні каналів. При такій праці в'язні завжди стояли по коліна в болотяній драговині, черпали її відрами й виносили геть, а інші возили тачками каміння й цемент та обмуровували береги каналів. Знесилених в'язнів підганяли капо безперервними побоями. Робочий день арбайтскоманди при ровах тривав чотирнадцять годин із обідньою перервою, коли в'язням привозили звичайно брудну юшку-баланду. Ті години непосильної праці видавлювали із в'язнів останки сил і доводили їх до крайнього виснаження.

В Ленґрісі в'язень був призначений на фізичне знищення. Тут гітлерівські хижакі вбивали щодня по кільканадцять осіб, а над живими знущалися в різний спосіб. Запрягали їх у шлеї до плугів й орали моклякуватий ґрунт, примушували тягти вози або важкі кам'яні вали, якими вигладжували дорогу. Часто під такий вал потрапляв котрийсь із нещасних, і той вал розчавлював його на аморфну масу, потороцювши бідолаху на хамуз. Важкою була також праця у фабриці цементу, на якій в'язні довго не витримували.

В неділі, які нібито рахувалися вільними від праці днями, таборова влада й есесівці теж не давали відпочинку в'язням. Вони влаштовували собі різні ігрища й усіляко знущалися над бідолахами. Їх заставляли, наприклад, годинами йти навколішках по таборовій дорозі, вимощеній гострим камінням. Із пораних колін сочила кров і червонила пройдений в'язнем шлях. Котрий знемагав, того нещадно били. Інших примушували підскакувати й голосно кричати по-німецькому: «Ми є собачі лайна й сифілітики!», «Ми є свинячі рила!», «Ми сьогодні не заслуговуємо на їжу!»

І справді, дуже часто в неділю в'язням не давали нічогісінько їсти. Здається, й сам сатана не видумав би лютішого знущання над людськими істотами, нещас-

ними жертвами, як придумували в Ленгрісі вірні слугаки біснуватого фюрера.

Коли б хто думав, що нацистська влада, засудивши й заславши до Ленгріського концтабору свої жертви, забувала про них, той помилився б. О, ні! Нацисти не забували про них навіть і тут, у Ленгрісі.

Майже кожного місяця сюди прибували грізні шакали з РСГА, й тоді приїзд таких суперкатів, які хизувалися своїми елегантними уніформами, блискуче вичищеними чобітьми та обов'язковими великими шкіряними портфелями в руках, наводив жах на весь табір. Ніхто із в'язнів не був певний чи сатрапи з РСГА не викличуть його на допити й катування. Для ересгівців факт, що в'язень уже був засуджений, не мав ніякого правового значення. Вистачило, що десь хтось щось там сказав, хтось бовкнув, що не слід, від когось вимусили додаткові обтяжуючі зізнання, — і в'язня вже тягли на допити та жорстоко катували. Їм припікали свічками ноги, прив'язували їх голими до гарячих радіаторів, ламали ребра, заганяли шпильки і цвяхи під нігті, калічили в різний спосіб, включно з катуванням багатьох нещасних жертв. Ересгівці перебували в таборі звичайно впродовж одного тижня, й кожного дня на шибеницях гойдалися свіжі повішеники, а в новозбудованому довгому й низькому будинкові, що стояв оподалік будинків таборової адміністрації, днями й ночами гунали глухі постріли.

Ересгівці були великим пострахом також і для таборової адміністрації. За найменшу провину її членів притягали до суворої відповідальності, а есесівцям у такому випадку стелився швидкий шлях на східній фронт.

Грозою для всіх був гавптштурмфюрер Кравліч, учасник кримської кампанії, в якій він утратив ліву руку. Цей кат ходив одягнений завжди дуже елегантно, зі своєю нерозлучною «фінкою», перевішеною по через плече. Його поява в таборі наганяла панічний страх на в'язнів, бо Кравліч убивав їх без ніякої причини. Він був справжній садист, який, як кружляла

поголоска, розстріляв у різних концтаборах із своєї «фінки» кілька тисяч жидів.

— Піди но, нумере такий то, — говорив Кравліч зустрічному в'язневі, — й поклич мені твого бльокового.

Коли в'язень повертався йти до бараку за бльоковим, поза плечима торохкотіла автоматна черга, й кулі дірявили його, мов решето.

Жахливої каторжної праці, голоду і знущань в'язні не витримували довго в Ленгріському таборі. Вони гинули, мов мухи, божеволіли, їх знищували цілими сотнями, а на їх місце привозили все нових і нових в'язнів із різних європейських країн, які опинилися під німецькою окупацією.

Потяглися дні, тижні й місяці безпросвітнього невільничого життя в концтаборі Ленгріс, оповитому жахіттям щоденних мук і сумною безнадійністю.

Робочий день у Ленгрісі починався зі світанком. Ревіла глухо сирена, скликаючи каторжників на апель після того, як вони одержали сніданок — маленький шматок хліба й гарячу рідину, що її годі було назвати кавою. Всі мусіли вибігати на майдан і ставати по своїх бльоках. Ранішній апель звичайно не тривав довго, й негайно після його закінчення капо зганяли робочі команди, вигукуючи горласто: «Арбайтскомандо, формірен! Льос! Шнель!»

Тоді з табору тяглися довгі колони голодних, брудних, хворих, зі згаслими і глибоко запаленими очима в'язнів, які мусіли йти в колоні, не виходячи ані кроку з неї, щоб не обірвати палицею від капо або не дістати прикладом по спині. Та ще треба було стерегтися і лютих собак, яких есесівці вели на ременях.

Після прибуття на місце праці в'язням наказували брати до рук лопати, кайла, сокири та інше приладдя і братися до роботи. Каторжний день тільки но починався, а капо й форбайтери вже встигали погуляти своїми гумовими палицями по спинах нещасних в'язнів.

Есесівська охорона, озброєна автоматами, звичай-

но приміщувалася окремо, й тільки час від часу охоронники підходили до в'язнів та вигадували для себе різні розваги, знущаючи над смертельно втомленими бідолахами. Найчастіше вони лупцювали їх замашними кийками, наказували в'язням падати в калюжі, або збивали з ніг слабосилого в'язня й перевертали на нього важку двоколку-тачку, наповнену камінням чи піском. Есесівці реготалися до сліз, дивлячись як нещасний в'язень видрипувався потовчений із-під каміння або обсипаний піском із ніг до голови.

Ще далеко перед полуднем в'язні цілковито виби-
валися із сил, а капо били їх люто палицями, верещали, обкидали несамовитою лайкою. Часто й есесівець-штурман гатив мучеників немилосердно по плечах і підганяв до праці, яка, до речі, була розрахована на цілковите виснаження й фізичне знищення в'язнів.

О дванадцятій годині наступала обідова перерва, і в'язням привозили з табору рідку бруквяну юшку, якої припадало кожному по чверть літра. Її розподіляв котрийсь із капо, і йому було байдуже чи в'язень має миску, чи ні. Якщо не мав, то капо наливав йому юшку в засмальцьовану шапку. Есесівці ж їли ситний обід, часто із трьох-чотирьох страв, і дуже тішилися, бачачи, як голодні в'язні кидалися на необгризені кістки, що їх вони навмисне кидали оподалік себе.

Точно в першій годині сюрчали пронизливо свистки, і в'язні знову починали свою каторжну працю. Знову лунали крики, лайка, зойки побитих в'язнів, стукіт лумів і сокир, гуркіт квоколок, і все це зливалось в один глухий гул, що розносився від місця праці однієї команди до другої.

День тягнувся роком.

Он есесівці вже встигли затовкти на смерть двох штрафників, і вони лежали поблизу із проломаними черепами та каламутними скляними очима. Десь жахливо кричав катований в'язень. То опасистий тварюка-капо топтався по ньому й ламав йому ребра. Скільки ще виснажених в'язнів замордують есесівці й капо до кінця робочого дня?!..

Пізно ввечері знову сюрчав свисток. Кінець праці. В'язні насилу стягалися в колону й кожен пхався в середину, щоб бути подалі від кийків та гумових палиць. Урешті колона рухалася й повзла до табору.

Живі мерці тюпали поволі твердою кам'яною дорогою. Інколи ляскали різкі постріли. Це есесівці дострілювали в'язнів, які звалилися на землю й не мали сили підвестися. За колоною сильніші в'язні тягнули двоколки, на яких, мов дрова, були накидані закатовані мученики. Часом ті двоколки підбирали також і «доходяг», котрих у таборі завозили до ревіру¹², а там уже їх швиденько «виліковували» на другий світ.

Так проходив день за днем.

Вишневий тримався останками своїх виснажених сил. Ідучи вранці на роботу, не знав чи повернеться з неї ввечері, чи, може, привезуть його як «доходягу» або як закостенілий труп.

В арбайтскоманді ч. 47, разом із Вишневим, були Гірш, Стравінка, Зухт і Шварц. Вони міцно подружили і як могли допомагали один одному. Їм пощастило, що капо Ганс виявився випадково земляком Гірша й уже через те мав згляд над ним. Він був, мабуть, найлюдянішим у цілому Ленґрісі. Колишній активний соціал-демократ, Ганс виступав рішуче в обороні переслідуваних жидів на початку приходу гітлерівців до влади в Німеччині. За те пізніше нацистський суд засудив його на три роки тяжкого ув'язнення. В тюрмі Гансові знову присудили вісім років ув'язнення, мовляв, за несубординацію й заслали до концтаборів, із яких він уже не виходив, бо був зарахований до категорії «політично-непевних». Ганс не мав ніякої надії, що колись вийде на волю. Як німця й доброго муляра по професії його зробили капом у Ленґрісі. Людяності Ганса завдячувало своє життя багато в'язнів, яким пощастило працювати в арбайтскоманді ч. 47.

¹² Ревір — таборовий шпиталь.

Десант альянтів у Нормандії і велика советська офензива на східньому фронті вдарили дошкульно німецьку военну машину. Молох війни домагався все нових жертв, нового гарматнього м'яса, тому гітлерівці почали забирати потиху до армії в'язнів і колишніх військовиків, які каралися по военных концтаборах, призначаючи їх до карних військових частин. Забирали в'язнів примусово, і хто рішуче відмовлявся, тому грозив розстріл на місці.

Несподівано прийшла черга на Вишневого і його товаришів.

Одного дня їх не послали на роботу, а після сніданку викликали до канцелярії. Там уже сидів грізний Кравліч, і ще якісь два ессівські старшини та гавітштурмфюрер Руппе, а за бюрком розвісив своє пузо комендант табору, полковник Тройд. Споглянувши зневажливо на в'язнів, він перекинув своєю пухкою рукою папери, які лежали перед ним на столі, а потім заговорив повільно:

— Всі ви — великі злочинці, яким слід уже давно висіти на шибениці, але фюрер є милостивий і виявляє до вас, покидьків, свою ласку. Ви будете звільнені з концтабору і влучені знову до рядів непереможної німецької армії. У штрафних частинах ви, негідники, повинні чесною службою і кров'ю змити ганебну пляму зрадників та злочинців, яку маєте на собі. Зараз же покладіть ваші підписи ось тут, на цьому документі, що ви, перебуваючи у Ленґрісі, одержували повне військове харчування, мали медичну спіку й ніхто над вами не знущався, а також що не маєте ніякої причини нарікати на ваше перебування в Ленґріському таборі. Зрозуміли?

— Яволь, герр оберст!¹³ — відповіли всі разом.

— Добре! Підписуй ти перший, — показав пальцем на Зухта.

Той на хвилину завагався.

— Льос, менш! — наїжився погрозливо полков-

¹³ Яволь, герр оберст — так є, пане полковнику.

ник. — Попробуй, надлюко, не підписати. Ми з тебе шкіру здеремо!

— Дозвольте, герр оберст, що я з ним побавлюся, — ехидно всміхнувся Крамліч.

Не було ради. Зухт підписав документ перший, а за ним решта.

— Альзо, гут!¹⁴ — кишнув головою полковник. — Тепер підпишіть ось цей другий документ, що з вами тут, у Ленґрісі, не діялося нічого такого, що було б порушенням міжнароднього права. . .

В'язні мовчки підписали й цей документ, а гавптштурмфюрер Руппе, склавши старанно обидва папірці, поклав їх до обкутого залізом вогнетривкого сховку в канцелярії.

— Тепер, лайдаки, — заговорив знову полковник Тройд, — підіть до лазні, й там викунайтеся та вимийте свої брудні лапища. Опісля підете до магазину, де вам видадуть одяг. А щоб ви, йолони, не думали собі, що адміністрація табору визискувала вас, цальмайстер¹⁵ виплатить вам за вашу працю в Ленґрісі. Ми, німці, завжди поступаємо справедливо, неправда ж панове? — звернувся він із легкою насмішкою в голосі до офіцерів.

— Авжеж, пане полковнику, підхопили вони.

— Абтретен!¹⁶ — вигукнув Руппе до в'язнів.

Їх і справді повели до лазні, де вони добре викупалися, але довго терли й мили свої брудні, спрацьовані руки.

В бекляйдунґскамері¹⁷ їм вєсліди скинути зі себе в'язничне лахміття й переодягнутися у проношені військові уніформи без ніяких відзнак. Цальмайстер виплатив кожному по дві марки і двадцять п'ять пфенігів за кілька місяців каторжної праці.

Опісля їх іще раз повели до канцелярії, де гавпт-

¹⁴ Альзо, гут — отже, добре.

¹⁵ Цальмайстер — старшина-платник.

¹⁶ Абтретен — відійти.

¹⁷ Бекляйдунґскамера — одиговий магазин.

штурмфюрер Руппе дав кожному посвідку звільнення з концтабору, з печаткою РСГА на ній.

Коли скінчився обід, їм наказали сідати у військову криту автомашину, в якій біля водія примостився молодий унтерштурмфюрер-єресгівець. Біля звільнених не було ніякої охорони, бо хто ж її потребував? Жодний із них навіть і не пробував би втікати, не маючи до цього сил.

— Будьте прокляті, кати! — не втерпів Зухт, коли машина виїхала поза браму концтабору Ленґріс.

Решта мовчала. Всі ще зі страхом споглядали на понурий концтабір, який швидко віддалаявся від них. Їхня радість перепліталася із тривожними думками, бо вони вирвалися з одного пекла, а їхали до другого. Кожному було відомо, що значило потрапити в німецькі карні військові частини. Це була певна смерть.

Тому вони й раділи, і тривожно сумували.

Високо в погідному небі загули зловісно літаки, а десь далеко загриміли зенітки¹⁸.

Тривожно ревіли сирени.

Автомашина мчала стрілою по безлюдній дорозі й везла звільнених у невідоме.

— Хай буде, що буде, — перебив мовчанку Шварц. — Добре, що ми вирвалися з того клятого Ленґрісу. Думаю, нас одразу не поженуть на фронт. Напевно дадуть час, щоб прийти до себе, а потім пішлють на вишкіл. Наша справа дещо затягнеться, а там і гітлерівцям прийде кінець. Аджеж альянти висадилися на заході, а росіяни пруть на всьому фронті. . .

— Не потішай себе, Рудольфе, — зідхнув Гірш. — Таких штрафників не вишколюватимуть довго, адже всі ми — колишні старшини. Крім того, так чи інакше, ми призначені на гарматне м'ясо, й нас дуже скоро поженуть на фронт, можливо, навіть, без ніякого вишколу.

— Власне, так роблять рускі зі своїми штрафниками, — докинув Зухт.

¹⁸ Зенітки --- протилетунські гармати.

— Це може бути і з нами, — заговорив понуро Стравінка. — Що для гітлерівських псів значить життя штрафників. . .

«Якось то воно буде» пригадалася Вишневому його власна фраза, сказана після прочитання йому присуду мілітарного трибуналу. «Якось то буде» — повторив її він, прибувши до Ленґрісу. Але перспектива зовсім не була веселою. В таборі він наслухався чимало страхітливих розповідей про долю штрафників, яких женуть завжди в найгірше фронтове пекло. Багато розповідали в'язні також і про жахіття советських штрафників, що їх гонять мов скотину на заріз енкаведистські комісари. «Втечу!» — міркував далі Вишневий, коли вишлють на західний фронт. Але зразу ж насунулася йому думка про те, що штрафників звичайно кидають на найгірший фронт — східній. Тим більше тепер, коли німці мнять великі втрати й на фронті їм доводиться латати широкі прориви.

— Що ж діяти? — вирвалося йому мимоволі турботливе питання.

— Гм. . . Побачимо, — відповів Вухт, найстарший між ними і віком, і рангою. — Гололице — не втрачати надії. Якщо нам пощастить потрапити до однієї частини, тоді будемо промишляти, щоб утриматися при житті. . .

В автомашині знову настала мовчанка.

Штрафники журилися.

А по небі сунули страхітливою хмарою літаки й несли руїну Третьому Райхоні.

Глухо стогнала земля від частих розривів бомб, що падали десь далеко на міста.

Важко гупали зенітки. . .

»І не прийшов ніхто до мене
Синити біль, подати води,
І я згадав про тебе, нене,
І замештав: »Прийди, прийди...«

(»Мати« — Василь Глинчак)

НА ФРОНТІ

Сталося власне так, як передбачав Шварц.

Коли Вишневого і його товаришів привезли до армійського вишкільного табору, то адьютант, приймаючи їхні документи, лише похитав головою. А як молодий унтерштурмфюрер з РСГА поїхав, він почав голосно лягтися.

— Доннерветтер!¹ Що це за робота? Присилають нам сюди живих кістяків. Їм до шпиталю йти, а не на вишкіл. . .

Адьютант сердився все дужче, переглядаючи документи й дані про штрафників.

— Компанія собі нічого, — бурмотів він. Самі колишні офіцери й підофіцери. З медом вам не було в Ленгрісі, що?.. Але й на вишкіл у такому стані ви не годитеся. Доведеться вас вислати на відпочинок.

Адьютант забрав папери й пішов до коменданта вишкільного табору. Не було його довгенько, а коли повернувся, то оголосив штрафникам, що їх відсилається на одномісячний відпочинок, щоб вони, так би мовити, прийшли до себе.

Того ж таки дня їх відправили до санаторії, де вони, маючи добрий харч, свіже повітря і спокій, поздоровшали і прибули на сили. Після закінчення відпочинку вони повернулися до вишкільного табору в Гюстров, і їх було приділено до вишкільної сотні першого карного піхотного батальйону 138-го карного

¹ Доннерветтер — німецька лайка.

піхотного полку. Кадра першого батальйону того полку стояла в Гюстров.

Відомо, що німецький військовий вишкіл був дуже тяжкий і брутальний, але, мабуть, годі описати вишкіл штрафників у Гюстров.

Це був другий Ленґріс, хіба з тією різницею, що тут нікого не били, ліпше харчували, а замість непосильної невільничої праці була виснажлива муштра.

Муштра вдень і вночі. . .

Вишкільні підстаршини були справжніми церберами, а їхня брудна лайка не відрізнялася нічим від лайки капо в Ленґрісі. Штрафників муштрували дико і брутально. На вправи їх ганяли в повному виряді, примушували йти в болото й повзти у ньому, прогонювали десятки кілометрів форсовним маршем, вимучували польовими вправами та постійними нічними альярмами.

Для штрафників не було ніякого відпочинку. В неділі їх вимучували безконечними й безглуздими перевірками чистоти їхнього виряду та зброї. В дощову ж негоду штрафникам наказували робити далекі марші по розмоклих полях або рити шанці. Звичайно, що підстаршини використовували кожную нагоду, щоб познущатися над штрафниками.

Коли ж ці штрафники думали про своїх підстаршин як про найгірших падлюк, то зовсім інакшу думку мали про інструкторів, котрі були справжніми фахівцями свого діла. Вони вишколювали штрафників дуже основно, навчаючи їх наймодернішого піхотного воєнного ремесла, включно із протитанковою зброєю, засвоєнням різнорідного советського озброєння та метод советської фронтової боротьби з усіма її трюками. Їх учили також рукопашної боротьби фінськими ножами. Вони корчилися у своїх «фуксельхах», коли над їхніми головами скреготіли танкові гусениці, і дриготіли від холоду, коли їм доводилося сидіти годинами під водою з очеретиною в устах, без найменшого руху.

Не зважаючи на нелюдську поведінку підстаршин і деяких старшин, штрафники вельми скористали з першорядного вишколу. В додатку до всього, вони бу-

ли військовим людом, серед якого переважали zdeгpa-довані старшини й підстаршини, котрі вже мали за собою різні кампанії і не боялися глянути смерті у вічі.

Після закінчення інтенсивного двомісячного вишколу штрафники відбули кількадевні польові вправи, до яких з увагою приглядалися якись вищі штабові старшини, й на закінченні цих вправ у денному наказі було оповіщено, що вишкільна карна сотня закінчила успішно свій вишкіл, і її відправлять на східній фронт.

Негайно наступила біганина по різних магазинах і військових складах. Усім видали нову похідну уніформу, але без ніяких військових відзнак, бо їх штрафникам не вільно було носити. На правому рукаві кожний мав нашиту білу стрічку, на якій був напис чорними літерами «Зондерабтайлюнг» (спеціальна частина). Штрафники мусіли скласти ще раз присягу на вірність фюрерові і Третьому Райхові та вислухати горласту промову коменданта табору, який наказував їм ані на мить не забувати складеної присяги й чесно сповняти свій вояцький обов'язок.

Вишневий зиркнув крадькома на своїх товаришів, що стояли разом із ним, виструнчені у вояцькій лаві. На обличчі Зухта він уловив вирази глумливу усмішку, а в темних Шварцових очах побачив глибоко приховану ненависть до тієї комедії, що відбувалася на широкому таборовому майдані, на якому звичайно переводилися вправи. Про яку ж там вірність та обов'язок можна було теревенити людям, призначеним на певну смерть? Як могли бути вірними всі оті штрафники, котрі пройшли різні знуцання й каралися по в'язницях та концтаборах? Багато з них навіть утратили своїх найближчих, на яких мстилося зловісне Гестапо й РСГА. Не в одного штрафника, котрий стояв тепер непорушно в лаві і слухав полковникової балаканини, згинула сім'я під звалищами збомбардованих домів. Не в одного були й каліки в родині — чи то із фронтів, чи внаслідок жахливого бомбардування Третього Райху. Коли ж ішлося про чужинців, то кожний із них був ворогом гітлерівсько-

го режиму і глибоко ненавидів тоталітарну німецьку систему, яка поневолювала його країну.

Другого дня штрафники, обвішані зброєю та різним військовим польовим вирядом, під тягарем якого вони аж гнулися, посунули разом з іншими частинами до залізничної станції. Там завантажилися, й під охороною темної ночі довгий ешелюон, наїжений проти-летунськими гарматками й кулеметами, вирушив на схід.

Подорож тривала довго.

Вдень над потягом частенько з'являлися советські літаки й обкидали його бомбами та обстрілювали з бортової зброї. Тоді гарматки й кулемети ригали вогнем і с'як-так відганяли настирливого ворога, але після кожного такого налету в потязі були вбиті й поранені. Під'їхавши до фронтової смуги, частини почали вивантажуватися. Всюди панував великий рух. Стояла темна ніч, але світити заборонялося, щоб не стягати уваги ворожих літаків, які поворкували десь високо під хмарами.

Фронт пролягав не так то й далеко.

Нічну темряву раз-у-раз роз'яснювали яскраві ракети і спалахи вибухових стрілен. Десь за горбами стелилася велика заграва. Горіло якесь місто чи село. Там кипів бій, бо весь час лопотіли кулеметні черги й важко гупали гранатомети.

Штрафники, обвантажені зброєю, харчами та вирядом, подалися на позиції карного батальйону. Його штаб стояв доволі далеко від передової лінії, в захисному яру. Там усіх швидко переписали й порозділювали як поповнення до трьох сильно прорідлих сотень батальйону, що вже майже впродовж місяця боронив уперто фронтовий відтинок під невеличким містечком.

На велику радість Вишневого та його товаришів, їх приділили разом до першої сотні, й вони, одержавши у штабі додаткову амуніцію та харчі, вибралися на позиції першої сотні. Бр'юхаючи розмоклою глинуватотою землею, штрафники, яких вів зв'язківець, втомлені й невиспані, добилися врешті до землянок першої сотні першого карного батальйону, 138-го кар-

ного піхотного полку, що його батальйони були порозкидані на різних відтинках східнього фронту.

Командир сотні, зарослий сухорлявий німець із відзнаками гавптмана й такою ж як у всіх білою стрічкою з написом «Зондерабтайлюнг», зустрів їх привітно.

— Добре, що нарешті діждався вас, бо рускі готові стеребити решту моїх людей. Можете тут, у землянках, переспатися. Виглядає, що ніч промине спокійно, а завтра вас порозділюють по цугах².

Утомленим штрафникам не треба було двічі говорити про нічліг. Вони похапцем порозмощувалися в землянках і скоро поснули міцним сном.

Ніч справді проминула спокійно, й уранці другого дня командир сотні, викликавши чотових, заходився розпроділювати прибулих до чіт. Вишневому та його товаришам пощастило знову, бо вони потрапили до першої чоти, якою командував лейтенант Вальдер.

Чотовий був непривітний і злісний тип.

— Затямте собі, кримінальники, промовив він гостро, — що за найменшу провину чи непослух тут вам і кінець буде. В мене жартів немає. Мусить бути порядок і дисципліна. Та постягайте докучи свої ратиці, коли я говорю до вас! Дегенеративно проглядає з ваших дурнуватих пик... Підтягайте свої животи й рухайтеся до своїх груп. Цієї ночі друга група піде закладати дротяні засіки перед окопами.

Так «привітавши» штрафників, Вальдер подався до землянки командира сотні, а їх перебравши ройові й почали знайомити зі складом своїх роїв. Перший рій, до якого потрапив Вишневий і його товариші — Шварц, Зухт, Гірш та Стравінка, — нараховував загалом п'ять вояків. Ройовим був старший десятник Вурц, якого звали популярно Вуті. Вурц був zdeградований лейтенант піхоти, добрий вояк, дуже дружній і вавариський. Його заступником був десятник Шаль, родом із Тюрінгії, який також перейшов пекло вій-

² Цуги — чоти.

ськових концтаборів і люто ненавидів гітлерівський режим.

Зв'язковим першого рою був молодий есесівець Курт, засланий до карних частин за те, що по-п'яному застрілив у часі своєї відпустки вермахтівця. Йому грозила кара смерти, але, з уваги на приналежність до есесівців, його вислали до карних частин. Курт усе ще був завзятим гітлерівцем і палко обурювався та протестував, коли штрафники глузували з фюрера й гітлерівського режиму. Найдужче дошкуляв Куртові старший стрілець Йоган Люце, надзвичайно відважний вояк, а при тому горлохват, із яким зачіпатися було небезпечно. Він служив у Роммеля, брав участь в африканській кампанії, і з того часу фельдмаршал Роммель став для нього божищем. Люце був майстром у рукопашній боротьбі й завжди носив із собою фінський ніж із гострим, мов бритва, лезом. Він часто так допікав Куртові, що той аж плакав із досади.

— Чули, що сталося? — одного разу невинно звернувся Люце до штрафників.

— А що таке? — посипалися запити.

— Нашого Марса обстріляли англійські літаки, коли він їхав потягом до Берліну. . .

— Ну й що? — зацікавився котрийсь із штрафників, сподіваючися, що Люце втне зараз якийсь злобний жарт на фюрера.

— Сталось таке, що аж сором говорити. . .

— Розкажи, Люце, — залунали голоси, — адже нам цікаво!

— Марс наробив у штани з переляку. . .

— Ха-ха-ха! — розлігся гомеричний регіт. — Оце такий Марс!.. Го-го-го!..

— Як смієш таку погань говорити на фюрера? — підскочив півнем Курт. — Зараз я зголошу тебе. Тобі під суд слід піти!

— Чого це ти, партійцю, чіпляєшся до мене? — ніби здивувався Люце. — Чи я говорив щось про твого фюрера?! Ось спитай усіх, чи була мова про нього?

— Не було! — дружньо загоготіли штрафники.

— Я знаю тебе добре, — гороїжився Курт. — Ти

й слова не скажеш, щоб не образити нашого фюрера. Але тобі влипне за це! Не буду я Куртом, як тебе не прищиплю за твоє мерзотливе варнякання. . .

— Овва! — підсміхнувся глумливо Люце. — Ти робишся дуже міцним. Я вже бачив таких зафойданих партайманів, як ти. Вони герої лише в тиші, а як завие «катюша», то одразу роблять у штани, як їхній фюрер. . .

— Не смій зневажати фюрера! — закричав несамовито Курт і люто кинувся на Люце.

Старий вояк блискавичним рухом підбив йому ногу, а правицею дав Куртові такого поличника, що есесівець полетів сторчаком у калюжу.

Штрафники довго реготалися. . .

Перші два дні проминули їм на фронті доволі спокійно. Правда, зараз таки наступної ночі вони ходили в передпілля ставити дротяні засіки і при цій роботі таки добре напружувалися. На щастя, обійшлося без ніяких утрат.

Проте довкола грізно гуло, десь били глухо гармати і стогнали бомбовози, а цюнічний великий рух у ворожому запіллі вказував на те, що ворог готується до наступу.

* * *

— Іван коммт!³

Тривога. . .

Формації фронтового відтинку, на якому стояв карний батальйон майора Горна, стали поспішно відступати. Советські танкові з'єднання прорвали фронт далеко на півдні і глибоким клином загналися в німецьке запілля. Одночасно з цим, советські армійські частини зробили пролом на північному фронті, й німецьке командування, побоюючись оточення, зарядило відступ.

Як звичайно, карний батальйон охороняв цей відворот і повинен був відступати на самому останку, постійно здержуючи атаки ворога.

³ Іван коммт — Іван (в розумінні: москаль) йде.

На півдні клекотіло, варилося, наче в горщику, і стояв такий гук, що аж земля постогнувала.

Ночами небо червоніло величезною кривавою загровою, яка все більше й більше заливала обрій.

Десь поза лісом важко гримотіли советські танки.

Ворожа артилерія безупинно обстрілювала позиції карного батальйону. Кожний штрафник одержав кілька протитанкових мін, які можна було ручно кидати на танки, та протипанцерні п'ястуки («фавстпатрони»). Кожної хвилини міг початися ворожий наступ.

Сірого й похмурого осіннього ранку советські танки «Т-34» широкою лавою рушили в наступ на становища карного батальйону. Їхні вогнемети випльовували довгі струмені полум'я, а гармати били без упину.

Назустріч їм висунулися кілька німецьких «тигрів». Через пару хвилин уже палало п'ять советських танків, а з них вискакували залоги, скошувані густим кулеметним вогнем відступаючих німців.

Зненацька загорівся один із «тигрів», і грімка експлозії його амуніції рознесла цілковито могутнього велетня, жбурляючи високо вгору погнуті сталеві плити й залізя.

Вслід за танками йшла і бігла справжньою мурашкою сіра советська піхота.

Її скошували кулеметні черги, але на місце впадших надбігали нові ряди, й жива сіра лявіна щораз то ближче насувалася на становища карного батальйону. З диким криком «Уррр-а!» вона невпинно сунула вперед, і, здавалося, годі буде здержати її. Кулемети аж захлистувалися від безперервного вогню, а їхні цівки стали червоними. Поле вкривалося купами трупів. Несамовито кричали й вили від болю важко поранені та верещали й матюкалися советські командири, женучи своїх бійців на певну загладу.

В декотрих місцях советська піхота таки добігла до німецьких окопів. Полетіли ручні гранати, й закипів лютий рукопашний бій.

Саме в цю мить із-за лісу з'явилися з ревом німецькі штурмовики й засипали атакуючих градом ма-

локалібрових бомб. Здавалося, що аж земля піднеслася від бомбових розривів, які шматували советських піхотинців та зміщували цю землю з порваними людськими тілами. Штурмовики звивалися, мов розлучені оси. Одні з них бомбардували піхоту, другі атакували советські танки, а треті понеслися стрілами на позиції ворожої артилерії.

Жахлива масакра, що її вчинили німецькі штурмові літаки, заламала наступ ворога. Зчинилася паніка, й советська піхота безладною масою бігла наосліп до своїх становищ, але падала й гинула, скошувана бортовою зброєю штурмовиків.

Коли все втихло, штрафники побачили довкола себе жахливе видовище.

Скрізь горіли танки й розносилися сморід згорілого людського м'яса. Все переділлля чорніло, зрите бомбами, а на ньому лежали гори трунів. Деякі з них були так сильно пошматовані вибухами бомб, що з них осталися лише порозривані кусники. Земля рясно червонилася кров'ю.

Розпучливо стогнали поранені.

Дротяні засіки перед окопами були порвані, поламані, поторощені.

На колючих дротах виснули закривавлені трупи советських піхотинців. Їхні обличчя застигли від німого жаху, а в розширених і померклих очах крилася страшна розпука. Деякі з них, порозривані гранатами, були безформною купою людського м'яса.

Штрафники підводилися в окопах.

Закурені, обкривавлені, втомлені. Не одного з них тягло на блювання, деякі вже й ригали так важко, що їхні очі червоніли і сльозоточили.

Втрати батальйону були чималі, й майор Горн, сконтактувавшись по радіо з дивізією та з'ясувавши ситуацію, домагався дозволу на нічний відхід із позицій. Відповідь була відмовна: «Відтинок треба затримати якнайдовше. Готується протинаступ на цілому фронті. Вам наспіє підмога».

— Доведеться тут нам пропасти! — закликав сердито Горн. — Не вірю я у скорий протинаступ. Вигля-

дає на те, що «Іван» загнався своїми танками дуже далеко, й тепер командування десь готує гарячково оборонну лінію. Проте, потіха нам із того нікудишня...

Положення і справді було важкувате.

Всі три сотні потерпіли доволі великі втрати. Згинув сотенний третьої сотні, гавітман Кляртаг, а сотні мали не більше як половину свого складу. В чоті, до якої належав Вишневий, упало дванадцять вояків. На щастя, із приятелів Вишневого ніхто не загинув, ані навіть не був поранений, тільки Стравінку глемезнула по голові якась здоровенна залізняка так, що він довго похитувався мов п'яний. Добрячий шолом охоронив його від смерти.

Десь перед полуднем советська важка артилерія розпочала стрілянину знову.

Воякам хотілося їсти, але ніяких харчів у них не було. Кухні забралися геть з обозом, котрий відкочувався поспішно, перемішаний із різними адміністративними та господарськими частинами цілого відтинку фронту.

На превелику досаду, чотовий Вальдер заборонив своїм воякам піти й понищпорити в довкіллі за будь-якими харчами. Мовляв, усі мусять бути на становищах, бо вкортці совети напевно рознічнуть поновний наступ на позиції карного батальйону. Штрафники, знаючи, що декотрі вояки з інших чіт і сотень пішли на розшуки їжі, дуже ремствували на чотового.

Вуті був сердитий.

Йому не вдалося вговорити Вальдера, й він бідкався, що його постигла Божя кара слухатися такого поганця, як чотовий. Люце гострив свій фінський ніж і похмуро споглядав на Вальдера.

В надвечір'я советська піхота розпочала поновний наступ, але штрафники його легко відбили. Тоді батальйонний командир насторожився. З досвіду знав, що така слаба атака була звичайним советським підступом, із метою нащупати як тримається ворог на своїх становищах, тож наказав посилити увагу й бути напоготові.

Зблизився вечір.

Навислі густі хмари широко забагрянилися на обрїях.

Скрїзь гуло, гримїло, дуднїло...

Небо раз-у-раз краяли слїпучї ракети. Били без угаву гармати. Десь далеко стогнала земля вїд глухих детонацїй.

Всюди царила смерть і жахїття.

На радїсть штрафникїв, їм і справдї прибула допомога в силї однїєї сотнї з панцер-гренадирського полку «Лянґемарк», приналежного до есесївської дивїзї «Дойчлянд», який був сильно погромлений у боях. Вона прибула зї своїми штурмовими гарматами, а її вояки-есесївцї були вїдважними забїяками й учасниками багатьох кривавих битв на схїдньому фронтї.

Комендантом сотнї був гавітштурмфюрер фон Фельдман. Вїн перебував із батальйонним командиром майором Горном разом у старшинській школі, й обидва вони страшенно зраділи, зустрївшись після багатьох рокїв розлуки. Фон Фельдман, хоч і партїєць, не приховував свого невдоволення із приводу безглуздої полїтики фюрера й окреслював її як великий «шайсдрек» та твердив, що вїйна вже програна. Лаяв також нїмецьких генералїв за те, що невмїло підготували путч проти Гїтлера, у вислїді чого нацисти пострїляли сотнї нїмецьких старшин. Вїн аж скреготїв зубами з великої лютї. Його брат, командир нїмецької танкової дивїзїї, був розстрїляний у казематах РСГА за участь у змовї проти Гїтлера, тому й не диво, що фон Фельдман так злився на гїтлерївський режим, зрозумївши, що майор Горн також не належав до прихильникїв фюрера.

Дружню розмову обидвох командирїв перебив нагло гуркїт наступаючих ворожих танкїв.

Спалахнули ракети.

На полї заревїли своїми моторами танки «Т-34», обсипаючи вогнем нїмецькї становища. За танками сунула пїхота, розкинувшїсь широченною густою розстрїльнею. Есесївскї штурмовї гармати рушили назустрїч советським танкам.

Вдарили гармати й заклекотїли кулемети.

На полі розпочалася битва між залізо-сталевими потворами. Стрільна штурмових гармат розривали танки, а цільні постріли з танків нищили штурмові гармати.

Советська піхота бігла безупинно вперед, залишаючи позад себе купи вбитих і поранених. Її не зупинив запеклий кулеметний вогонь, і вона із несамовитим криком «Урр-рра!» навалилися на шанці штрафників. Знову розгорівся лютий рукопашний бій. Вояки різалися ножами, проколювали себе багнетами, розчереплювали собі голови польовими лопатками та прикладами. Бризкала кров, а дикий рев, зойк і передсмертні хрипіння морозили кров у жилах. Штрафники, пройшовши недаремно знаменитий вишкіл у веденні рукопашного бою, вважалися грізними забіяками. Не зважаючи на велику ворожу перевагу, вони, з допомогою есесівців, зуміли вигнати советську піхоту з окопів. Розсипавшись широко по полі, ворог побіг під охороною ночі до своїх становищ.

Вишневий оббризканий від голови до ніг кров'ю, звалився знесилено на красчок розбитого окопу. Коло нього попадали також смертельно втомлені його товариші.

— Майн Готт!⁴ — кречав Шварц. — Я вже був у різних битвах, але такого бою, як сьогодні, мені ще не доводилося переживати. . .

— Рускі насунули мов сарана, — сонів Гірш. — Б'єш, мордуєш їх, а їм і кінця не видно.

Есесівці мали великі втрати. Уцілило тільки їхні дві штурмові гармати, але вони також були пошкоджені, й до них бракувало амуніції. Гавітінтурмфюрер фон Фельдман одержав поранення в руку, а з цілої сотні залишилася, може, одна її третина. Карний батальйон був геть перебитий — у ньому лишилося заледве сто вояків. Батальйонний командир довго переговорював із командою дивізії по радіо, поки остаточно не одержав дозволу відступати.

Відходили якнайтихіше. . .

⁴ Майн Готт — мій Боже.

Рій Вишневого був висланий наперед у розвідку. Вояки рушили в темряву, тримаючи зброю напоготові.

Рештки потріпаного батальйону йшли ген позаду, а за штрафними недобитками їхали есесівці на своїх штурмових гарматах.

Вуті, наказавши заховувати велику обережність, ішов попереду з готовим до пострілу автоматом, а за ним посувався рій, розтягнувшись довгим гусаком.

Маршували без відпочинку решту ночі.

Над ранком добилися до найвидкоруч утвореної запасної німецької лінії, яка мала обороняти той фронтний відтинок. Зауважили, що на позиції були зігнані різні частини, завданням яких могло бути хіба хвилове здержання ворожого наступу, поки на фронт не підійдуть регулярні формації. Молоді хлопчакі, що їм й на вус не засіявся, споглидали з острахом на втомлених штрафників, які обвішані зброєю, але заболочені по вуха й у подертих уніформах проходили мовчки повз них.

Деякі зі старших вояків запитували штрафників про ситуацію на фронті, але вони відповідали неохоче.

За провізоричною й, до речі, дуже слабкою лінією, в полі, оподалік невеликого села, з якого нісся гуркіт моторів і гамір вояків, штрафникам несподівано заступили дорогу три дебелі вояки в довгих дощовиках. На їхніх грудях білили широкі бляшані півмісяці.

— Песиголовці із жандармерії, — буркнув Стравінка.

— Стій! Хто йде й куди?

Жандарми підходили до штрафників з автоматами в руках.

— Хто такі й куди йдете? — заскреготів непривітний голос вахмайстра, який обсвітив штрафників своєю яскравою лямпкою, хоч надворі вже сіріло.

— Перший рій першої сотні першого карного батальйону, 138-го карного піхотного полку! — відчеканив скоромовкою Вуті. — Ми в ар'єргарді нашого батальйону, який відступає.

— Штрафники?! Ге! — процідив злісно вахмайстер. — Відступаєте, що?.. Хто ж це вам дозволив відступати? Ми вас, лайдаків, затримаємо, а потім розберемося, зміркуємо, що з вами зробити, дезертири ви смердючі. . .

— Кажу вам, що ззаду йде батальйон із командиром. Його запитайте, чи ми дезертири, а не чіпляйтеся нас. Ми виконусмо те, що нам наказують.

— Швайген!⁵ — гримнув сердито вахмайстер. — Ви дезертири, це ж видно по вас. Давайте сюди ваші зольдбухи!⁶

В тій хвилині два жандарми відскочили на боки і скерували автомати на штрафників.

— Що ж, доведеться здати наші зольдбухи, — промовив спокійно Вуті й каплянув значуче. Це був сигнал до блискавичної дії.

Люце і Шварц кинулися тиграми на жандармів і вгатили їм у груди фінські ножі. Заки отетерілий вахмайстер зміг отямитися і зрозуміти, що сталося, вже лежав на землі, пробитий ножем, і харчав у передсмертних конвульсіях.

— Кляті пси! — штовхнув чоботом Вуті вахмайстра, а потім скомандував: — Скоро затягайте їх під стіжок на полі!

За хвилину по грізних жандармах не стало і сліду. Пішли далі.

— Ті звірюки з польової жандармерії мають на совісті життя не одного німецького вояка, — сплюнув Зухт. — Коли я був у харківському оточенні, постріляли вони, собаки, багато Богу духа винних вояків. . .

Увесь рій сприйняв із вдовolenням швидку розправу з польовими, загально зненавидженими, жандармами. Навіть Курт її одобрив, а Люце почав голосно говорити, що Курт ще вийде в люди, бо із нього поволі вивітрюється гітлерівський дурман. Курт миттю спалахнув і почав лаяти хитруватого Люце, на велику

⁵ Швайген — мовчати.

⁶ Зольдбух — військова книжка.

втіху всіх штрафників, та й самого Вуті, котрий полюбляв, як Люце дратував молодого гітлерівця.

Сподівання штрафників, що підуть у запілля хоч би на короткий заслужений відпочинок, не здійснилися. Фронт усе дужче тріщав. Треба було латати глибокі прориви, й останки карного батальйону того ж таки дня ввечері подалися до найближчої збомбардованої залізничної станції, завантажилися, і їх перекинули на інший фронтовий відтинок, де прилучили тимчасово до гольштайнського піхотного полку, який із великими труднощами відбивав постійні і вперті ворожі наступи.

Другого дня вояки цього старого німецького полку з Гольштайну, що виводив свій початок із часів Фрідріха Великого, попали під жахливий барабанний обстріл. На них звалювалася вогняна лявіна смертоносних стрілен, які рили землю й викидали її вгору, а потім переміщували із залізом і пошматованими людськими тілами. Великі бетонні бункери розколювалися наче коробки, а в них стоголоссям вибухала амуніція, й вистрибували високо полум'яні повісма.

Збожеволілі піхотинці зривалися й бігли наосліп, й тут же їх розносили на шматки експльодуючі ворожі стрільна.

Несамовито вили ракети, випущені зі советських «катюш».

Над німецькими становищами створилося розшаліле пекло.

Всюди горіло, і клуби чорного задушливого диму затемнювали похмурий ранок та здавлювали до болю й так уже пересохлі вояцькі гортанки. Від безугавних вибухів, здавалося, розхитувалася земля, а в повітрі вили, скреготіли, тріщали й висвистували тисячі пролітаючих стрілен.

Мимоволі виникала думка, що в шанцях не остається ні одного живого вояка.

Проте, так не було.

В бетонних бункерах, у глибоких окопах лежали й сиділи скорчені піхотинці, озброєні по зуби, чекаючи ворожого наступу.

Він не забарився.

Коли гураганний обстріл почав стихати, на становища гольштайнського полку посунула советська піхота.

Заклекотали кулемети.

Окопи метнули вогнем, який змів, неначе мітлою, першу лаву наступаючої піхоти. Але на місце вбитих, що лежали купами на полі, висувалися все нові й нові лави, яким, здавалося, не було кінця.

— Сибіряки йдуть! — вигукнув раптом Зухт.

— Сибіряки! — понеслося між штрафниками.

Сибірські відділи були відомі зі свого завзяття. Вони мали дебелих воюків, озброєних автоматами й ножами, тому в рукопашній боротьбі були вельми небезпечними противниками.

Їх боялися...

Під натиском сибіряків гольштайнці відступили на другу лінію, потім перейшли до наступу й вигнали їх, але в надвечір'я сибіряки знову відтиснули гольштайнців.

Темніло...

На цілому фронтовому відтинку бій спроквола стихав.

У лісі, за німецькими становищами, стогнали мотори «пантер», що під'їздили на поміч гольштайнцям. По ворожій стороні також було чути гуркіт важких танків.

Окопами карного батальйону проходили майор Горн і лейтенант Вуст. Перший із них звернувся до штрафників:

— Цієї ночі слід сподіватися ворожого наступу... «Пантери» прибули нам на допомогу. Аmunition і гарячу їжу також доставлять вам незабаром.

Ворожого наступу тієї ночі не було, але ввесь час до німецьких позицій підходили й під'їжджали свіжі підкріплення.

Вранці на цілому відтинку заревіли німецькі гармати. Почалася контррофензива німців.

Останки карного батальйону пішли в наступ, разом із гольштайнцями.

Не зважаючи на завзятий спротив, німці проломили фронт і, погромивши советські дивізії, відкинули їх на кільканадцять кілометрів.

Штрафники валилися з ніг від великої перевтоми.

Майор Горн аж почорнів із напруги, будучи майже вичерпаним, Вуті відпустив чорну бороду, а Гірша мучили шлункові болі.

Перший рій знову сильно змалів. Згинув десятник Шаль, і заступником ройового став Люце. Це страшенно не подобалося Вальднерові, котрий не любив його, й він сильно наполягав, щоб Вуті зробив зміну та призначив своїм заступником когось іншого. Але Вуті вперся, що, мовляв, Люце є чи не найдосвідченішим вояком у цілій сотні, й він найліпше надається на це становище. Розгніваний Вальднер пішов із тією справою до сотенного, гавпмана Фюрста. Сотенний сказав, що, знаючи Люце як доброго вояка, не вважає вибору Вуті якимсь злим кроком. Рад-не-рад Вальднер мусів погодитися з доконаним фактом, але при кожній нагоді старався дошкулити Люце. Ворожнеча між ними дуже поглибилася.

Люце відмовчувався і зносив терпеливо всякі провокації, що їх допускався супроти нього в'їдливий Вальднер. Така зловісна мовчанка не ворожила нічого доброго для чотого.

Одного дня майор Горн одержав наказ, щоб вислати вночі одну чоту в розвідку до невеличкого сільця, яке лежало між фронтними лініями. Воно ховалося серед дерев, і команда гольштайнського полку вирішила перевірити — чи у ньому є ворог, чи його немає. В розвідку пішла чота Вальднера.

Ніч була дуже темна.

Штрафники посувалися до сільця широкою розстрільною, але з максимальною обережністю, виславши наперед свою невеличку стежу, що її попровадив Люце. Вона підкрадалася тихо, мов духи. Всі були напружені до крайности.

Зненацька між деревами блимнув маленький вогник.

Розвідники припали до землі.

— Там є рускі, — прошепотів Люце. — Хтось із них закурив цигарку. Спробуємо схопити їх живими. Коли ж не вдасться, пускайте в рух ножі...

Підповзли до дерев ближче, потім залягли й надслухували, а тоді знову повзли.

Серед дерев знаходився окоп, у якому було чути притишену розмову.

— Наверно он тоже опоздал...

— Может быть.

— Но это споздание стоит людскую жизнь...

— Какая разница...

— Олегу, що вони говорять? — запитав пошепки Люце, підсунувшись до Вишневого.

Вишневий шепотом переказав йому почутий уривок розмови советських вояків.

— Повземо далі, — шепнув Люце.

Несподівано під Зухтом голосно тріснула суха гіллячка. Розвідники завмерли.

— Коля, слыш? Что это?..

— Не знаю... Не слышно ничего.

Порахувавши почуті голоси, можна було припустити, що советська застава мала п'ять вояків. Стежа була теж у такому самому складі.

— На мій сигнал скачемо на них, — проказав тишенько Люце.

За хвилину він голосно психнув, і розвідники, зірвавшись на ноги, скочили на ворожу заставу.

Виявилось, однак, що на заставі був цілий рій. Знялася тривога. Над сільцем спалахнули ракети, а з хат почали вибігати советські вояки.

Залопотіли кулемети.

Чота штрафників хоробро вдерлася до сільця, але зустріла завзятий опір советчиків. Тріскали ручні гранати, торохкотіли фінки, бахкали револьверні постріли.

На обидвох фронтових лініях почалася стрілянина, і в небо злетіли ракети. Перегода ввійшла в акцію советська артилерія, а у відповідь загули німецькі гармати.

В сільці кипів завзятий бій.

Тоді й загинув лейтенант Вальднер.

Вишневий, тримаючись увесь час із Люце, бачив, як той відбезпечив яйцеву гранату й підкинув її по землі до рогу клуні, де приховувався Вальднер, стріляючи зі свого автомата.

Гострий вибух змішався з переразливим криком Вальднера.

— Біжи, Олегу, до Вуті й скажи, що лейтенант не живе, — сказав Люце цілковито спокійним тоном, ніби нічого й не сталося.

Вуті, почувши вістку про загибель Вальднера, миттю вистрілив сигнальну ракету, як знак до відступу.

Бігли в нічній темряві, відстрілюючись, а понад їхніми головами роями пролітали світляні кулі.

Вишневого щось нагло боляче вдарило в ліве плече. Пробігши ще кілька метрів, він почув, що слабне. По плечах і грудях потекла кров.

Захитався і впав.

— Олег, ти поранений? — почув як у сні ніби дуже далекий голос стурбованого Люце.

І втратив притомність.

»Мов статуя з-під пальців майстра,
З любистками в озерах віч,
Над мною хилишся, як айстра,
Коли у вікнах зорі й ніч«.

(»Коли у вікнах ніч« — Б. Бора)

ЩО СКАЗАВ ПРОФЕСОР МІЛЕХ?..

Тук-тук-тук — стукочуть колеса.

Довжелезний потяг, розмальований червоними хрестами, швидко мчить на захід.

Залізні коробки наповнюються стогонами поранених вояків.

І прокляттям..

Тих поранених так багато, що їх повкладали густяком у вагонах на долівці, встеленій соломою, й на ній скоро почали виступати червоні плями.

Ранених везуть прямо із фронту, й вони лежать брудні, завошивлені, в закривавлених і подертих на лахміття уніформах.

Санітарної обслуги так обмаль, що лише тоді як потяг зупиняється на головних станціях, попри вагони пробігає лікар із санітарами й запитує, чи є в них померлі. Коли є, тоді санітари витягають мерців із вагонів і звалюють на візок. Поранені кричать, благають лікаря, щоб дав їм якісь ліки на зм'якшення болю, домагаються зміни перев'язки, але лікар тільки розводить безрадно руками й біжить далі.

Що він може порадити в такій трудній ситуації?..

Тук-тук-тук — цокотять колеса, колихаються вагони, а кожний закрут чи пригамування швидкості потягу, коли зударяються буфери, викликають страшні болі у важкопоранених вояків.

На потяг часто нападають советські винищувачі й, не зважаючи на те, що це санітарний ешелъон, обсилають його свинцевим дощем, від якого загоряють-

ся вагони й у них творяться пекельні сцени. Легше ранені намагаються вискочити з вагонів, розбивають собі голови, ламають руки й ноги, а важкопоранені, не маючи сил рятуватися, гинуть таки у вагонах, почи-крижени кулями, або горять живцем. Їхні жахливі крики й зойки морозять кров у жилах.

Західне летунство також полюбляє бомбардувати німецькі важливіші залізничні станції і вузли. Бомби торощать будинки, рвуть рейки, розкидають залізничні вагони, мов іграшки, й горе будь-якому потягові, якого захопить повітряний налет на такій станції або вузлі.

Санітарний потяг прорізує просторі поля, перетинає ліси й гаї, біжить повз міста й селища та все поспішає на захід.

У вагонах умирають важкоранені.

Вишневий гарячкує. . .

Його сусід, молодий летун, що має обірвану ліву руку, хоч сам кривиться від великого болю, проте опікується Вишневим як може. Водю напоїть, чи кавою, поправить плащ під головою, або обітре чоло й обличчя.

У вагоні нестерпний сопух.

Наче кризь сон бачить Вишневий, як його сусід по правіці, фельдфебель із вермахту, що має розпанаханий живіт, корчиться, вимахує гарячково руками і вмирає. Його рука конвульсійно схоплює штанину Вишневого, й молодий летун насилу вириває її із за-костенілих пальців мерця.

Тук-тук-тук — стукоче потяг, щоб несподівано зупинитися десь у відкритому полі або перед містом і простояти кілька годин, бо понереду збомбардований шлях.

І знову пробігає попри вагони лікар із санітарами, а вслід йому несуться зойки, благання та прокльони. Санітари ж витягають із вагонів мерців, мов рибу з бочівок. . .

Урешті, після двох діб страхітливої подорожі, потяг зупинився вночі на станції Гольцмінден. Там уже

ждала ціла валка санітарних автомашин, і багаточисленна санітарна обслуга перенесла хутенько ранених до амбулянтів. Півгодини їзди, й поранені опинилися у великому військовому шпиталі, захищеному в густому лісі.

Скупаний, одягнений у чисту шпитальну білизну, зі свіжою перев'язкою, Вишневий потрапив на вигідне ліжко до невеличкої кімнати і зразу ж заснув мертвецьким сном.

Другого дня лікарі уважно оглянули його поранення, й одих із них, привітний старенький, посміхнувся вдоволено.

— Менш, маєте щастя, що куля не пошкодила вам кісток. Ви хто по національності, — зацікавився він, читаючи прізвище Вишневого на таблиці, — чех, поляк, українець?

Коли на останньому слові Вишневий стверджуюче кивнув головою, лікар співчутливо подивився на нього.

— І попали у штрафники... Розкажете мені, як виздоровієте...

Під дбайливою опікою старого лікаря, майора Таненбавма, Вишневий скоро приходив до здоров'я. Шпитальний нагляд був знаменитий, а добре харчування і здорове повітря скріплювали його сили.

Майор Таненбавм був справжнім батьком для поранених і хворих вояків. Він як міг, так охороняв їх від «чисток», що їх проводили по шпитальних спеціальних військових медичних комісії, котрі виганяли зі шпиталів і визнавали здоровим кожного, хто, на їхню думку, вже міг сповняти ту чи іншу службу, а то й відсилали вояків безпосередньо до їхніх частин на фронт.

Коли Вишневий піддужав, майор Таненбавм примусив його розказати свою «одіссею».

— Співчуваю вам, молодий чоловіче. Ви попали в лабету смерті, яка ходить за вами. Тож просіть Бога, щоб зберіг вас при житті. Війна вже довго не потриває, а коли скінчиться — наступлять великі зміни...

Про те, що війна не триватиме довго, Вишневий і сам метикував, читаючи щоденно німецькі часописи.

Крім пропагандивної бомбастики, преса подавала скупі звідомлення про важкі бої німецької армії в околицях Тільзиту й Таненбергу. Генерал Черняхівський завзявся здобути Тільзіт, сильно боронений німцями, а маршал Рокосовський пхав свої дивізії на Таненберг. На заході німецькі війська, під натиском переважаючих альянтських сил, відступали також.

Одного дня, коли Вишневий сидів на просторій веранді, милуючись погідною й гарною осінньою дниною, до нього підійшов унтершарфюрер із левицом на рукаві і привітався по-українському:

— Здоров, земляче! Мило мені зустріти тут українця серед німоти. Називаюся Борис Потемнюк.

Вишневий невимовно зрадив, почувши рідну мову, якої не чув уже ледве не цілий рік.

Розговорилися. . .

Потемнюк розповів йому про битву під Бродами, про формування другої Дивізії і про бої під Варшавою, де він був легко поранений і перебував якийсь час у шпиталі, а тепер від'їжджає до Дивізії на Словаччину. Був дуже зворушений, почувши про важку долю Вишневого.

— Ти, друже, потрапив не в абияку матню, — промовив співчутливо. — Із тавром штрафника тобі не вдасться перейти до Дивізії.

— В тому й усе лихо, — погодився Вишневий. — Я твердо вирішив утекти до альянтів, якби попав на західній фронт, але клята німота тримає штрафників увесь час на східньому. . .

— О, німота хитра, — скривився Потемнюк, — знає, що штрафники, опинившись на західньому фронті, всі дременули б до альянтів. На східньому фронті того не зроблять. . . Та все таки пробуй, друже, робити заходи, може, пощастить тобі дістатися до своїх. . .

Після відходу Потемнюка, який поспішав до поїзду, Вишневий довго сидів у глибокій задумі.

Те, що почув, міцно скріпило його духово. Отже, УПА діє й бореться тепер проти большевицького окупанта. Її ряди підсилили значно вояки І УД, котрі

після брідської кампанії включилися до українського збройного резистансу.

Вишневий полинув думками ген далеко, на свою чудову Волинь, яка стояла в затишній боротьбі з новим окупантом, що, розгорнувши широко свої криво-червоні знамена, насувався лясною на Європу.

Жаль огорнув Вишневого, що йому не судилося продовжувати боротьбу в рядах рідної повстанської армії.

А спомини пливли...

Знов шуміли тихо великі ліси, й по волинських полях блукала журлива осінь, розкидаючи пригорцями соняшне проміння.

Під ногами шаруділо пожовкле листя, на яке можна лягти й вигідно відпочити після довгого маршування.

В надвечір'я курликають журавлині ключі, вибираючися в далеку заморську мандрівку.

Й поновно вчулися Вишневому бадьорі звуки повстанської пісні, що її голосисто проспівували маршуючі колони упівських сотень:

Гей, там далеко, на Волині,
Створилась армія УПА,
Щоб вже воскресла Україна
І залунала свобода...

Вишневого повернув до дійсності глухий гуркіт важких бомбардувальників, які грізною хмарою перелітали високо-високо понад лісом. Десь далеко вдарили зенітні гармати.

Війна...

Його покликали на підвечірок.

Як випав перший сніг і покрив сосновий ліс білим кожухом, Вишневого виписали зі шпиталю й вислали на три тижні до санаторії для підкріплення здоров'я. Санаторія також лежала в сосновому лісі, оподалік невеличкого містечка Демолд. Виздоровленням дозволялося виходити в місто, а попри санаторію проїжджав автобус, який і підбирав вояків. На третій день після приїзду Вишневий і собі вибрався до міста.

Демолд був досить сильно ушкоджений бомбами. Вони порозвалювали чимало будинків, лишивши на їх місці сірі й сумні руїни. Обабіч вулиць лежали купами румовища побитої цегли, каміння й погнутого та покрученого залізя. На уцілілих стінах поналіплювано багато різних оповісток, оголошень і повідомлень, з яких можна було довідатися, де проживають мешканці зруйнованих домів.

Перед харчовими крамницями стояли довгі черги. Багато жінок мало на собі чорний одяг, а їхні обличчя вповивав глибокий смуток. Усі були похнюплені й неговірки. Тотальна війна далася гостро кожному знаки. Вишневий пригадав собі передвоєнні часи, коли в Берліні чи Мюнхені тисячні маси розентузіязмованих німців славословили свого фюрера. Тепер захоплення ним і ентузіязм зникли безслідно. Перехожі мовчки минали крикливі плякати, наповнені безглуздою, різко протирічною справжній дійсності пропагандою, й навіть не споглядали на них. Мов би їх і не бачили.

Між перехожими можна було помітити здемобілізованих вояків-калік. Один пугулькав на милицях, другого вів хтось із рідні — сліпого й безрадного, третього везли у візочку — живого жалюгідного людського цурпалка — без ніг і без рук. Покалічені людські істоти похмуро споглядали на довкілля, а з їхніх сходованих, глибоко запалих очей пробивався німий докір — за що ті каліцтва й нівечення?..

Поза містом тягнувся довжезними рядами свіжих могил і хрестів цвинтар. На деяких свіжих могилах лежали покладені вінки.

Виплекані в теплярнях, в'янули і вмирали квіти.

Так як зів'яло не одне молоде життя тих, що покладені у гробах.

На дереві сидів чорний ворон і сумовито крякав. Вишневий жбурнув у нього каменем. Не любив цього вороння ще з часу, як воював на Рідних Землях і бачив, як воно налітало зграями на поляглих вояків, клювало їм очі та довбало захололі обличчя.

В місті блукав смуток і плакало людське горе.

Вишневий пройшовся вулицями й, не здивавши

нічого цікавого, зайшов до кінотеатру. Пропагандивний, далекий від суворої дійсності на фронті вохеншав¹ настільки роздратував Вишневого, що він вийшов із кінотеатру, навіть не чекаючи початку головного фільму.

Поблукавши по місті, відчув, що зголоднів, і вирішив вертатися до санаторії, але побачив маленьку книгарню й завернув у двері. У книгарні була тільки продавчиня — гарна молода блондинка з великими голубими очима. Вона звернулася до Вишневого з чемним запитом, чим може йому послужити, й, почувши його відповідь, що хоче знайти щось вартісне, знову спокійно прийнялася за читання. Вишневий оглянув полиці із книжками, серед яких переважали різні нацистські видання, з обов'язковим «Майн каміфом», і, знайшовши старий однотомник Гегеля, вирішив його купити.

— О, бачу, що ви цікавитеся філософією, — говорила продавчиня, загортаючи книжку в дешевенький, воєнної продукції, папір. — Тепер мало хто виявляє цікавість до неї. . .

— Я студіював філософію ще перед війною. . .

— Та-ак? У якому університеті?

— Варшавському.

— То ви поляк?

— Ні, українець.

— Ах зо!² Я читала багато про Україну й українців. Ваша нація видала великого слов'янського філософа Сковороду. Не дивуйтеся, що я знаю про нього, — засміялася, бачачи здивування Вишневого. — Мій батько професор філософії, а я також студентка третього року філософії Гайдельберзького університету. Так що ми обидвое філософи, — знову посміхнулася блондинка. — Будьмо знайомі. Я називаюся Гільда Мілех.

— Олег Вишневий.

¹ Вохеншав — короткий огляд тижневих подій.

² Ах зо ах так.

Розговорилися.

Гільда Мілех виявилася приємною й освіченою дівчиною, тож Вишневий, заговорившись, навіть не зчувся, як наспів приписаний час його повороту до санаторії. Обіцяв Гільді прийти до книгарні наступного дня.

Так почалося цікаве знайомство Олега Вишневого зі студенткою Гільдою Мілех.

Одного вечора, після закінчення праці у книгарні, Гільда запросила Олега до її родинного дому. Одноповерховий чепурний домок Мілехів лежав у затишній, обсаженій деревами вулиці, оподалік від головної дороги, яка проходила серединою Демолду.

Старий симпатичний професор Мілех зустрів Вишневого дуже привітно.

— Заходьте, заходьте, молодий чоловіче, до вітальні, — запрошував він Олега, поправляючи щохвилини свої неслухняні окуляри, що зсувалися на кінець носа. — Моя Гільда розповідала мені про вас. Сідайте... Сідайте, будь ласка, — метушився старенький.

Вітальня дихала спокоєм і теплом. Усюди було чистенько. На стінах висіли старі картини й різні родинні фотографії, а на невеличкому столикові стояла велика світлина двох німецьких старшин, перев'язана чорною стрічкою.

— Це мої сини, — зідхнув професор, побачивши, що очі Вишневого уважно зупинилися на світлині. — Старший Курт загинув у Франції, залишивши дружину і двоє діточок, а молодший Рудольф поляг під Харковом. Дружина моя померла ще перед війною, і я, як бачите, живу тепер сам зі своєю наймолодшою донею. Вона в мене славна дівчина, — й у словах старого професора забриніла гордість.

Поки Гільда готувала вечерю, професор розпитував Олега про його життя та вельми бідкався, почувши, що він потрапив до карних частин. Старий був ворогом нацистського режиму і з цим не крився. Вже декілька разів його забирало Гестапо на переслухання, проте все таки, зважаючи на факт, що він був зна-

ним і заслуженим професором Гайдельберзького університету, не мало відваги його заарештувати й обмежувалося тільки до погроз та залякувань.

— Ми, німці, герр Вишневий, — говорив професор під час вечері, — впали жертвою хитрого і злочинного обману. Нас, як націю, що дала світові великих мислителів, учених, музиків, композиторів, артистів і винахідників, обманув недоук, горластий демагог, шантажист і мегаломан. Ми, при звичаєні до послуху своїй владі, пішли слухняно за його демагогічними гаслами. Він же використав уміло конъюнктуру й захопив маси своїми крилатими гаслами та обіцянками. Йшов до влади, не оглядаючися на ніщо. Покійний Гінденбург не терпів його на перехід. Може, воно було б інакше, коли б старенький іще жив. А так, новоспечений фюрер звербував собі генералів і, запевнившись підтримкою армії, безцеремонно посягнув по диктаторську владу.

— Але ж за гітлерівцями голосували мільйони німців у виборах, — зауважив Вишневий.

— На жаль, так воно було, — погодився професор. — Масу взяли приманливі кличі. Німців боліла програна війна, несправедливий Версальський договір, а в Німеччині були великі економічні труднощі. Патріот-німець уважав, що тільки одинока гітлерівська влада може врятувати Німеччину, й у початках тридцятих років охоче голосував за Гітлером. Пізніше — вже мусів. Гітлер установив такий режим, що виборці боялися не голосувати за гітлерівцями. Запанували диктатура і страх...

— Усе ж таки мені незрозуміло, як могли мільйони німецького народу так сліпо піти за своїм провідником, бачачи, що він зле чинить?..

— Тоталітарна система втримує мільйони цупко у своїх руках. Одначе, протверезіння з чаду гітлерівської пропаганди прийшло запізно. Воно прийшло тоді, коли стало видно, що безглузда кривава війна, яка зруйнувала Німеччину, є програна. Генеральський путч, герр Олег, був зроблений уже запізно, до того ще й невдало. На превеликий жаль, фюрер уцілів

і люто розправився із змовниками, а при тому згинуло багато невинних людей і тисячі їх опинилися в концтаборах.

— Чи це правда, пане професоре, що в Німеччині існують десятки цивільних концтаборів, у яких, як говорять нишком, вигублюють тисячі в'язнів?

— Правда, — журливо похитав головою старенький. — Існують концентраційні табори. На превеликий сором і ганьбу для нас — культурної нації. В них вигублюють не тисячі невинних цивільних людей, а, може, й сотні тисяч... Хто здатний щось певне довідатися про концтабори? Люди бояться й воліють мовчати. Одне необережне слово — й лихо готове. Потрапити до в'язниці, а звідти до концентраційного табору дуже легко. З нашого невеличкого міста в концентраційних таборах опинилося вже кількоро осіб. Богу духа винні люди. Двох мужчин там і викінчили. Їхні родини одержали повідомлення, що вони начебто померли на серцевий удар. А це ж були здоровісінькі мужчини, які ніколи на жалілися на серцеві недуги...

— Такі брехливі повідомлення широко практикуються в концентраційних таборах, — зауважив Олег. — У таборі, де я був, мій знайомий зі шрайбштуби³ розповідав, що їх виписували десятками кожного дня й розсилали родинам замучених чи померлих в'язнів. А скільки їх загинуло безслідно!?

— Божа кара нависла над нашою країною, — сумно промовив професор. — Немає двох слів, що гітлерівці програли війну зі згубними наслідками для німецького народу. Німеччину займуть переможці, але західних альянтів нам нема чого лякатися. Все таки це люди Заходу. Та зі сходу насувається страшне лихо. Яка доля зустріне нас, коли ці варвари захоплять половину Німеччини? А я думаю, що це може статися. Розкажіть, герр Олег, нам усе, що знаєте про советів. Я багато читав про червону советську імперію, однак набагато цікавіше послухати розповіді людини звідти...

³ Шрайбштуба — канцелярія.

Довго оповідав Вишневий професорові й Гільді про советську тюрму народів, про українську націю, її боротьбу за визволення, і про німецькі звірства в Україні після захоплення німцями українських земель. Старенький професор так розхвилювався, що мусів піти покластися до ліжка, а Олег сидів того вечора з Гільдою довго-довго.

Малоццо не запізнився на останній автобус. Гільда випроварила його аж до перестанку.

Другого дня Вишневий прийшов до книгарні поновно, коли Гільда вже кінчала працю. Провели разом вечір, і на прощання Вишневий поцілував дівчину. Палким і довгим поцілунком. Та й не одним...

Так зав'язався романс Олега Вишневого з Гільдою Мілех.

Одначе, не тривав довго.

Наприкінці другого тижня перебування в санаторії Вишневий несподівано одержав повідомлення про те, що його дальший побут у ній касується й що він повинен негайно виїхати на короткий протитанковий вишкіл до військового табору в Лючов, біля Кельцену. Часу Вишневому залишилося так мало, що заледве зміг забігти попрощатися із професором Меліхом. Старенький аж просльозився. Довго тримав Олега в обіймах, просив не забувати й писати. Вийшов із ним аж на дорогу.

— Герр Олег, моя донька дуже вас уподобала. Вона в мене одначка... Тож не забувайте її... Коли переживете війну, приїжджайте сюди. Тут ваш дім. А тепер прощайте... Маю відчуття, що більше не побачимося, бо мене скоріше чи пізніше забере Гестапо... Заопікуйтеся Гільдою...

Професор заплакав.

Ще сумніше довелося Вишневому прощатися з Гільдою. Вона гірко ридала й побивалася, а потім довго махала рукою вслід потягові, який, важко сопучи, навантажений ущертъ танками, гарматами й військом, вибрався в засніжене поле й посунув у напрямку на північний схід.

Вишневому треба було декілька разів пересідати

й мерзнути на залізничних станціях, до нього присікувалася військова жандармерія, а у вагонах було тіснувато й невідно. Взагалі ж подорожувати потягами було небезпечно, бо на них полювали як західні, так і советські летуни. Ці ж останні щораз частіше налітали на німецьку територію.

Проїжджаючи попри биті шляхи, Вишневий спостерігав із потягу валки тисяч утікачів, які тягнулися зі східної Пруссії. Вони їхали й ішли довжелезними колонами, мерзнули й умирали. Старці, жінки, діти. З ними були й чужинецькі робітники, новітні невідники, та воєнополонені, евакуйовані примусово. З останніми не церемонилися, і хто не міг іти, того дострілювали й залишали в ровах. Утікачі заповнювали не лише биті шляхи, але також і пільні дороги, борсаючись там у снігових засипах. Кожний, хто приставав — замерзав, тож утікачі залишали позад себе поломані вози, побитих коней, розбиті скрині й валізи та заков'язлих при дорозі мертв'яків.

Утікачі з повідморожуваними руками, ногами, вухами й носами заповнювали шпитали, а лікарі бідкалися, як зарадити масовому напливові несподіваних і небажаних пацієнтів.

Земля була вкрита грубою сніговою пеленою, а над нею виснули сумовито темні хмари.

На залізничних станціях по всіх-усюдах зустрічалися пришиклі й похмурі обличчя. В очах людей можна було читати тривогу. Ще бундючилися партійці, хоч також не всі. Й усюди панували страх та терор. «Нас так стерирозували, мов вовки овець» — пригадалися Вишневому слова професора Мілеха.

За хмарами постогнували бомбардувальники.

Повінь утікачів зі східної Пруссії заливала шляхи й дороги.

Потяг повз черепахою й наводив смуток на Вишневого. . .

»І, як шаленець у недузї,
все швидше, швидше кожну мить
зубчастий хрест у білім крузі
кружляє, крутиться, мигтить».

(«Струнна колона перемоги» — Ю. Клен)

ВТЕЧА З ОРГІ

— Олег, й ти тут?! — тиснув руку Вишневому зраділий Люце.

— Раді, раді тебе бачити знову між нами, — посміхався дружньо Вуті.

Найдужче тішилися з того, що Вишневий виздоровів і повернувся до них, — Зухт, Гірш, Стравінка і Шварц. Вони й розповіли Вишневому про люті бої під Темпельбургом, де рештки їхнього карного батальйону були так стереблені, що в живих лишилося заледве 47 чоловік. Був тяжко поранений батальйонний командир, майор Горн, загинув гавітман Фюрст, і командування недобитками перебрав гавітман Ляске, людяний старшина, родом із Бранденбургії. Його родинну місцевість уже захопили наступаючі советські війська, і він переживав боляче втрату зв'язку зі своєю родиною.

Протитанковий вишкіл був розрахований не більше як на три тижні. В міжчасі карний батальйон мав поповнитися свіжим вояцьким складом і відійти на фронт. Вишкіл відбувався на просторах пустирях, що розтягалися широчезною смугою в околиці гарнізону в Лючов. Цей гарнізон виглядав наче справжнє військове містечко з незлічними одноповерховими касарнями, кухнями, їдальнями, магазинами, трьома каплицями, великим кінотеатром, басейном, різними робітнями, ремонтними верстатами й гарнізонною в'язницею. В мирному часі в Лючов стаціонували два піхотні полки, один танковий та один артилерійський. Їхні

кадри тут і залишилися. Сюди прибували новобранці на військовий вишкіл, тут формувалися частини й відходили на фронт. А із фронтів — як східнього, так і західнього — до Лючов скеровувалися військові групи на різні вишколи чи перевишколи, стягалися розбитки та приїздили вояки зі шпиталів, призначені лікарською комісією до легкої служби.

Командував цим військовим містечком полковник старої пруської військової школи, Зюгенбавм, суворий педант, який утримував гарнізон сильною рукою і не злагіднював ані на мить пруської дисципліни, що її не так то легко хотіли сприймати вояки, що перейшли різні фронтові жахіття.

Полковник Зюгенбавм був знаний у гарнізоні зі своєї звички ходити пізно вночі по всіх-усюдах і провіряти вартові стійки та нічні патрулі. Звичайно, йому вдавалося приловити стійкових чи патрулі на якій-небудь дрібниці, за що він щедро обділяв їх карцером. Варту в гарнізоні несли за чергою всі частини, які перебували в гарнізоні, тому приходилося вартувати і штрафникам. Часом траплялося так, що та чи інша частина була малочисленна, й тоді доповнювали варту вояками з будь-яких частин або груп. Фронт коштував ненажерливо вояцтво, тож із гарнізону вимітали наче мітлою різні, часто навіть нашвидкоруч сформовані відділи та групи.

Одного разу трапилося так, що до невеличкої групи фюзілірів, котрі проходили перевишкіл і мусіли стояти на варті, приділили кількох штрафників. На варту пішов також й Олег. Комендантом варти був оберфельдфебель Бавман, який призначив Вишневого й Люце на нічну патрулю. Ходити вночі по гарнізоні — це вже не така й погана річ. Все таки куди цікавіше, ніж стояти на стійці впродовж двох годин. Навіть можна було зайти кудинебудь і крадькова закурити.

Стояла морозна ніч.

У цілому гарнізоні панувала тиша, й тільки голосно поскрипував під ногами сніг.

Вишневий і Люце обійшли касарні, перевірили чи всі магазини замкнені як слід, погомоніли зі стійко-

вими біля складів зброї та амуніції, пройшлися коло житлових старшинських квартир, а потім повільно скерувалися в напрямку головної вартівні. Несподівано за ними на вулиці виринула з темряви якась постать, й обидва підскочили миттю під найближчі дерева.

— Це, здається, полковник, — сказав півголосом Люце. — Наднесла його лиха година...

Тим часом постать, не посіпаючи, повільно йшла вулицею.

— Стій! Хто йде? Кличка! — вигукнув Люце.

Людина не зупинилася.

— Стій! Кличка! — вигукнув інше голосніше Люце.

— Це я, оберст Зюгенбавм, — почувлася відповідь.

— Кличка!!! — настоював Люце.

— Не знаю, — сказав підступним тоном полковник.

— Стій! Руки вгору! — наказав Люце.

Полковник, ніби не чуючи, підходив ближче.

— Стій, бо стріляю! Руки вгору! — заверещав Люце й погрозово клацнув замком рушниці.

Зюгенбавм спинився й підняв руки.

Люце й Вишневий підійшли до полковника з наготованими до пострілу крісами, на яких були насажені багнети.

— Ви що, не пізнаєте мене, — сказав полковник.

— Голосимо слухняно, герр оберст, що ми вас пізнали, але ви не сказали клички.

— А як я й не скажу її вам?..

— Нам дуже прикро, але ми будемо змушені відпровадити вас на вартівню...

— Добре, ведіть...

— В першу чергу ми вас роззброїмо, — промовив спокійно Люце, безцеремонно розстебнув пояс полковника, на якому був револьвер у кобурі, забрав його, а тоді ще спокійніше додав: — Тепер, герр оберст, опустіть руки й підемо на вартівню...

Комендант вarti, оберфельдфебель Бавман, мало що не злетів із крісла, коли побачив, що Люце й Вишневий впроваджують на вартівню під багнетами полковника Зюгенбавма.

А Люце, ввійшовши всередину, хвацько відсалютував і голосно відчеканив:

— Рядові першої сотні першого батальйону, 138-го карного піхотного полку, Йоган Люце й Олег Вишневий, зголошують слухняно, що, виконуючи свою службу, затримали пана полковника, бо він не хотів сказати нам клички, і привели його сюди до вашої розпорядимости!

Оберфельдфебель Бавман збаранів цілковито. Такого випадку йому ще не траплялося. Не знав, що має говорити й що діяти.

— Ви хіба збожеволіли! — накинувся він із криком на Люце й Вишневого. — Як сміли затримати пана полковника та ще й забрати у нього зброю?..

— Голошу слухняно, пане оберфельдфебель, що ми поступили точно так, як велить службовий регулямін варті, — з найбільшою серйозністю заявив Люце.

— Добре, добре, — захвилювався Бавман. Він аж спітнів, а голос його ламався і дрижав. — Усе таки ви негайно звільніть пана полковника, поверніть йому зброю й попрохайте вибачення за свій вчинок.

— А це вже не наше діло. Ми зголосили вам про все й передали пана полковника до вашого розпорядження. Робіть тепер, що знаєте, — відрубав Люце, непомітно підморгнувши Вишневому.

Бавманові аж душа влізла у п'ятки від такого нежданого клопоту, а полковник, бачачи розгубленість коменданта варті, лише глумливо посміхався під вусом.

— Щож тепер буде? — звернувся він до Бавмана.

— Прошу пробачення, герр оберст, — ковтав слова оберфельдфебель, — що вартові насмілилися вас затримати. . .

— Навпаки. Вони дуже добре виконують службу і знають вартовий регулямін. А от ви його не знаєте, — нахмурих полковник брови і пронизав оберфельдфебеля таким грізним поглядом, що той від переляку зовсім знітився. — Так, не знаєте, й ось докази. На вартівні безпорядок. Що це таке? — й він торкнув чо-

ботом недокурок, що його котрийсь із вартових необачно кинув на долівку, а потім пильно оглянув Бавмана. — Чому це ваш гудзик незастебнутий по приписах регуляміну варті?.. І взагалі ціла вартівня — це одне велике швайнерай⁴, — рубав свої слова полковник, побачивши на лавці порозкидані в неладі плащі. — Хто є вашим заступником, оберфельдфебель?

— Фельдфебель Кароль Балюка! — виструнчився перед Зюгенбавмом опецькуватий підстаршина.

— Фельдфебель Кароль Балюка, ви переберете негайно команду варті. Оберфельдфебель зараз же піде на дві доби до карцеру! Напишете рапорт про це і принесете завтра вранці до мосі канцелярії. Ви обидва, — звернувся полковник до Вишневого й Люце, — знаєте добре регулямін варті й наложно виконуєте вартову службу. З огляду на це, завтра, після закінчення своєї служби, матимете вільний день. А тепер запровадьте оберфельдфебеля до в'язниці. . .

— Яволь, герр оберст!..

— Арештований, давай сюди пояс, бери плащ і йдемо до карцеру, — суворо звернувся Люце до похнюпненого Бавмана, зараз же після відходу полковника з вартівні.

Брязкаючи ключами, Люце крокував попереду, а за ним ішов оберфельдфебель, якого вів під багнетом Вишневий.

— Ось і твоя палата, герр оберфельдфебель, — глумливо промовив Люце, відчиняючи холодну камеру і влучаючи світло. — Зараз же скидай уніформу, й ми тебе обшукаємо як слід. . .

— Побійся Бога, Люце, — просився Бавман. -- Навіщо в мене робити обшук? І як мені роздягатися в такій льодівні?

— Мовчати, арештований! — grimнув Люце. — Регулямін є регуляміном, і не думай собі, що ми його будемо поминати через те, що ти трохи померзнеш. Скидай хутчіше свої лахи! Білизну теж, — підганяв він зловтішно оберфельдфебеля, штовхаючи його в

⁴ Швайнерай — свинство.

живіт. — Що маєш у своїх кишенях? Перо... блокнот... світлини... Ого, грошей у тебе тут до біса... Чи не обчистив ти когось у картах?.. Та це не таке важливе. Всі гроші ми забираємо, бо тобі їх не можна мати у в'язниці... Давай також пояс і шлейки!

— Як же я буду весь час тримати штани в руках? — розсердився оберфельдфебель.

— Арештований не має права мати пояса, ані шлейок у камері, — повчав Люце насмішливо.

— Та хоч цигарки лиши мені, — закричав Бавман, побачивши, що пачка цигарок зникла в кишені Люцевого довгого зимового плаща.

— Ти ж хіба знаєш, що курити в карцері не дозволяється?..

— Люце, не будь тварюкою, — просився оберфельдфебель, — аджеж ми добрі знайомі... Чого це ти так заповзявся на мене?..

Люце злісно засміявся.

— Ти вже певне забув, як тиждень тому я запізнівся з міста лише на п'ять хвилин, і ти записав мене до рапорту, хоч я просив тебе цього не робити. Хліб за хліб, герр оберфельдфебель. — Люце подав промерзлому Бавманові одяг і наказав: — Одягайся і лягай спати. Звичайно, тут тобі не буде дуже вигідно, — вказав на бетонovu долівку, — дещо твердувате матимеш ліжку. Але ти товстун нічого собі, так що костей не надавиш. Гуте нахт, герр оберфельдфебель! — зловтішно закінчив Люце, замикаючи залізні двері.

— Згинь до чорта! — закликав йому вслід сердито Бавман.

— Тепер підемо на вартівню і зголосимо, що Бавман уже в карцері, — вдоволено сказав Люце. — Здамо його речі і гроші та й підемо спати. Завтра маємо вільне. Виходить, що справа із затриманням уночі полковника Зюгенбавма не така то й погана... .

Другою цікавою подією, яку Вишневому довелося пережити в Лючов, була несподівана гостина в місцевого партійного ортслайтера.⁵

⁵ Ортслайтер — місцевий начальник.

Сталося це так:

Гітлерівець Курт, який відчував чомусь респект до Вишневого і, пересварюючися частенько з Люце, говорив, що Вишневий — це порядна людина, а не такий негідник, як Люце, познайомився в місті з таким же молодим, як і він сам, партійцем Штайном, котрий був міським ортсляйтером. Він жив самотньо в гарній віллі на краю містечка й час від часу полюбляв улаштовувати п'ятику, на яку охоче приходила місцева партійна верхівка й міська адміністрація.

Курт знайшов скоро дружню мову зі Штайном, і вони нав'язали добре знайомство. Штайн запросив Курта на п'ятику ввечері однієї суботи. Домовилися, що Курт прийде з котримсь зі своїх камерадів, й обидва будуть мати на собі есесівські підстаршинські уніформи. Курт довго намовляв Вишневого піти з ним до Штайна, аж укінці той погодився. Тоді Курт метнувся до кравецьких верстатів і, давши кравцям хабаря, дістав від них дві уніформи есесівських підстаршин. У суботу, коли не було ніякої служби, обидва, вистроївшись на «останній гудзик», пішли до Штайна.

— Заходьте, заходьте, камераден! — галасував радісно Штайн, відчиняючи двері. Курт представив господареві Вишневого.

— Ви — айн українер? Ах зо! Присмню мені з вами познайомитися — з вояком-чужинцем, який бореться в рядах нашої непереможної армії за нову Європу! — З цими словами Штайн потиснув руку Вишневому, а на його коротких грубих пальцях заблищали дорогі персні.

У просторій вітальні, обставленій м'якими фотелями, збиралися партійці, офіцери й цивільні особи з міської адміністрації. Прийшов шеф місцевого кріпа⁶, а глибоко видекольтованих і напарфумованих дівчат та жінок усі присутні зустріли веселими й голосними вигуками.

На широкому столі понакладувано було повно всякої їжі, про яку звичайному німецькому громадя-

⁶ Кріпо — кримінальна поліція.

нинові навіть і мріяти не доводилося в тому часі. Це все були закордонні харчові продукти — кав'яр, данський сир, французьке м'ясиво, чеські повидла, норвезька риба у сметані, смачний білий словацький хліб, різні торти, солодоші, дорогі лікери й горілки та найліпше німецьке пиво.

Штайн, широко усміхаючись, підносив гостям чарки з різними напоями, а до їжі припрощувати вже не треба було. Ласували хоч куди й випивали здорово. Напої розв'язали язики, й у вітальні стало гамірно.

— Кажу вам, — гугнявів старий уже віком партієць двом таким же старим цивільним, — ще тиждень-два, й буде випущена нова зброя, а тоді наші поженуть руских до чорта. . . Мені натякали про це з Берліну. . .

— Зрозуміло ж, що фіурер не дасть на поталу тим варварам нашої землі, — схвально закивав головою черевань із кайзерівськими вусами.

— Все таки на фронті щось зле, — зідхнув його сусід у цивільному. — Наші ввесь час відступають, а рускі пруть, мов оскаженілі. Страх, що вони виробляють із нашими людьми, а особливо із жінками й дівчатами.

— Втікачі розповідають жахіття. Рускі насилують усіх, хто тільки їм попадеться під руку — від сивоволосих бабунь до дівчат-підлітків. Грабують, що лише бачать.

— Хай тільки буде випущена нова зброя, — горіжився партієць. — Попам'ятають вони нас. . . Ми б і так їм скрутили в'язи, коли б не клятві англо-сакси, які засипають наш фатерлянд бомбами день і ніч! Правду ж я кажу, панове? — звернувся він до двох вермахтівських старшин, котрі стояли поблизу й, попиваючи лікер, стиха між собою гуторили.

— Правду говорите, шановний пане, — вклонився чемно гаптман. — Альянти наносять нашій країні величезні шкоди своїми бомбардуваннями, а рускі кинули проти нас переважаючі сили. . .

— Вони сунуть у наступ справжньою хмарою, —

втрутився до розмови майор, — і ніщо їх не може зупинити. . .

— Ми їх зупинимо!.. Ми!.. — підійшов до гурту вже підхмелений есесівський гавптштурмфюрер, на гарно вшитій уніформі якого красувалися хрести першої і другої кляси. — Це пусте, панове, що рускі ввійшли на нашу землю. Скоро вони будуть утікати з неї так, що аж штани погублять. Фюрер перекидає тепер на східній фронт свіжі дивізії.

— Одначе, тим самим послаблюється наша сила на західньому фронті, — зауважив майор.

— Фюрерові видніше, що і як діяти! — відрубав із притиском гавптштурмфюрер, глянувши сердито на майора.

— Звичайно, звичайно, — погодився він і разом із гавптманом відійшов від підхмеленого есесівця.

— Майне геррен, — похитувався на ногах гавптштурмфюрер, — вермахт нікуди не годиться!.. Тільки ми, — тут він ударив себе у груди своїм дебелим п'ястком, — СС-и, своєю кров'ю і своїм героїзмом тримаємо високо честь німецької зброї!..

— Слава есесам! — закричали партійці.

Ставало глітно й гаряче. Жіноцтво хихотало й пило не слабше від мужчин. Декотрі жінки й дівчата вже були п'яні.

Грамофон заграв старий віденський вальс, й у вітальні закружляли пари.

Танцювали, пили, їли і знову танцювали.

Штайн частенько бігав до пивниці й витаскував звідти кожного разу добрячі напої. Товариство п'яніло чимраз більше.

Грамофон вигравав різні танки, й жінки визивно тулилися до мужчин своїми грудьми та хтиво вигиналися в їхніх цупких обіймах.

Штайн погасив у вітальні головне світло. Зробилося темнувато, й лише на фронтівій стіні блимало невеличке синювате світло.

Із грамофону вихопився якийсь рвучкий танок.

На середину вітальні вискочила висока brunетка й завертілася дзигію під швидку мелодію. З-під дов-

гої вечірньої сукні замигали білістю її гарні струнки ноги.

— Роздягайся, Матильдо! — гукнув котрийсь із п'яних партійців.

— Геть сукню, Матильдо! — підхопив і собі Штайн, уже добре сп'янілий.

Два п'яні гестапівці потяглися до brunетки й серед галасливих криків, хихотіння та сміху почали її роздягати тремтячими руками. За хвилину вона продовжувала свій танець уже цілковито гола, й пожадливі очі сп'янілих мужчин не відривалися від її принадного білого тіла й пишних молодих грудей.

Коли вона скінчила танцювати і втомлено впала на долівку, її підхопили дужі руки й понесли на софу. П'яні мужчини заходилися роздягати інших жінок, й у вітальні почалася оргія.

До Вишневого підсіла гарна молода жінка з розвихреним волоссям каштануватого кольору. Була п'яна й навмисно хизувалася своїми повними пружкими грудьми.

— Хочеш мене? — закинула йому на шию руки й міцно притулилася до нього.

Вишневий був під чаркою, але тримався добре. Вирішив твердо повернутися на час до касарень, щоб не потрапити під арешт. Він уже декілька разів пригадував Куртові, щоб не запивався, але Курт настільки сп'янів, що вже й Вишневого не впізнавав. Сів на ноги якійсь блондиночці й уперто намагався поцілувати її груди, а при тому сердився, що вона не хоче до нього нахилитися.

П'яна жінка спокусливо горнулася до Вишневого, й у ньому заграла кров. Поцілував її спрагли уста, шию, потім пішов нижче й уже хотів стягнути з неї решту одежі, як раптом перед ним, наче в тумані, виринули теплі й довірливі голубі очі Тільди Мілех. Здрігнувся, мов би по тілу пройшов електричний струм, і рвучко відіпхав п'яну жінку від себе.

Вирішив йти геть.

З вітальні вийшли також вермахтівські старшини — майор і капітан.

Мовчки одягали свої плащі.

— Шкодую, що прийшов сюди, — раптом заговорив майор. — Не хотів іти, але дружина просто випхала. Мовляв, не можна відмовляти ортслайтерові, бо готовий помститися. . .

— Бенкетують перед своєю загибеллю, — мрукнув півголосом капітан.

— Сволота! — процідив крізь зуби майор. — Влаштовує оргії, а на фронтах катастрофа.

— Ми її не створили, — знизнув плечима капітан, закурюючи цигарку. — Хай геніяльний фірер сушить собі нею тепер голову. . .

Вишневий відсалютував старшинам і вийшов на вулицю.

Була ясна й морозна ніч.

Десь далеко на заході гули літаки.

А на сході глухо постогнувала земля, й Вишневий подумав, що фронт просувається щораз глибше в німецьку землю.

В місті із трудом знайшов вільне таксі та приїхав до касарень на час.

Утомлений, заснув дуже швидко.

І снилися Вишневому золотоволоса Гільда та її старий батько, замучений гітлерівцями.

А на сході пекло розкрило свої вогненні щелепи й ригало без кінця полум'ям.

»І на прірву, на чорний комічний поріг
відпочити навіки оред уже став,
й над безоднею крила у чорнім пері
як морські береги в далечінь розіклав«.

(«Синя мла» — Тодось Осьмачка).

МАЙОР ОТТО КВАРІМАС

Ф'юв... ф'юв... в... — висвистували кулі.

Шур... шур... шур... — шаркотіли в повітрі гарматні й, важко бахкаючи, розривалися десь там, позаду фронтових позицій.

Горіли дерева, й із них залишалися тільки обкурені почорнілі стовбури.

Залізний град змітав безжально густі кущі, то рошич їх і вимішував із розритою замерзлою землею.

Люті бої тривали без угаву.

Сотні танків з обидвох сторін знищувалися впродовж одного дня. З дивізій, бригад і полків залишалися лише розбитки. На їхнє місце із запілля підходили все свіжі і свіжі частини, яких проковтувала ненаситна смерть.

Німці завзято оборонялися. За кожний кілометр, за кожний хутір і кожну п'ядь землі велася завзята боротьба. Советське командування, маючи велику перевагу в людях і зброї, пхало сотні тисяч свого воцтва на певну смерть, щоб тільки якнайшвидше захопити Берлін.

«Дайош Берлін!» — несамовито ревіла солдатеска, вриваючись дикою ордою в чепурні німецькі села й містечка.

Обірвані, брудні, в німецьких чоботях, штанях і звичайних кожухах, пограбованих десь у Польщі або Білорусії, часто без сорочки та тілі, розхристані, п'яні червоноармійці плюндрували, руйнували, грабували що попало, насилували жінок та дико бешкетували, озвірілі від своєї перемоги.

Проте, ця перемога не давалася їм так легко, і здобуття кожного укріпленого пункту з'їдало масу-масенну советської солдатні.

Першим карним батальйоном командував тепер штурмбанфюрер Цайс, котрий потрапив до штрафників за якісь хабарницькі діла в Чехії. Гавптман Шульц став його заступником, командиром першої сотні був призначений гавптман Бляуер, а чотовим першої чоти став Вуті, одержавши підвищення на старшого десятника. Вишневий залишився надалі в першому рою, який очолив тепер Люце. Прохання Вишневого, щоб його перевели до Української Дивізії, було відкинене командою 138-го карного полку на підставі того, що, мовляв, штрафник не має права на переведення його до якоїсь іншої військової частини. Вишневий цього сподівався, тому таку вістку прийняв зовсім спокійно.

До першого роя прибули, як поповнення, свіжі штрафники — Йоган Роль, родом із Шльонська, і Міхаель Кульбіх — із Бремену. Обидва в'язні страхотливого військового концентраку в Торгау, у якому вони пережили нелюдські знущання. В Роля були попечені плечі, бо його прив'язували до максимально розігрітих радіаторів, а коли він пручався з болю, били ногами його в живіт і під ребра. В Кульбіха було відрізане ліве вухо, бо він став жертвою садизму п'яних есесівців, які випробовували на в'язнях чий штилет є гостріший. Роль і Кульбах належали до досвідчених вояків, що воювали на Балканах й у Франції та здобували Севастопіль.

Прибув до першого роя похмурий здоровань, професійний боксер, Франц Більке, якого не зламали в концентраційних таборах, де розбивав голови капам. Його люто били, кидали в карцер, де він простоював дні й ночі в холодній воді, підвішували за зв'язані руки, били в п'яти, ганяли на праці у важких кайданах. Більке ненавидів смертельно гітлерівський режим й есесівців. Уже першого дня він розбив носа Куртові за те, що той почав теревенити про фюрера. Курт кинувся було на Більке, але боксер одним ударом п'ястука повалив молодого гітлерівця на землю.

Люце заходився нав'язувати дружбу з Більке, й вони досить часто шушукалися півголосом між собою.

Хурделило. . .

Несподівано засніжило, й то здорово, а перегода з півночі дмухнув сильний вітер і зняв таку заметіль, що й кроку годі було зробити.

Сніговій позасипав геть чисто всі окопи й гарматні становища, а гармати й танки перетворив у химерні снігові кучугури.

На всьому фронті втихло. Ворожий наступ припинився, й вояки сиділи в пивницях та напіврозвалених домах, гріючися при вогні. Вартовим в окопах наказано було слідкувати уважно за кожним рухом на полі, бо відомо, що ворог любить використовувати таку негоду для своїх несподіваних наскоків.

Одягнений у кожух Вишневий стояв на варті в шанцях.

Сніговій метелив безупинно.

За руїнами клуні стійку тримав Зухт, а наліво від Вишневого вартував Стравінка. Час до часу навідувалися до вартових Вуті або Люце. Обидва в кожухах і білих балахонах уже здалеку подавали нічну кличку.

Вишневий пильно зорив на занесене снігом поле. Годі було побачити щось у такій метелиці, але вухо ловило кожний найменший рух на полі.

Пізня ніч. . .

Уже скоро мала прийти зміна, коли нагло почувся вриваний крик і зойк. Зухт застрочив з автомата, десь глухо бахнула граната, а Вишневий і собі пустив автоматну чергу. Штрафники повибігали з пивниць і кинулися в шанці. Знайшли там вартового з перерізаною гортанкою, а другого не було. Виглядало, що його схопила ворожа стежа, бо в окопах був стоптаний сніг, і це вказувало, що вартовий боронився. На снігу лежав його автомат. Вуті посилив стійки й пішов до сотенного зголосити випадок.

Решта ночі пройшла спокійно.

Другого дня вранці стійкові знову підняли тривогу. Побачивши, що хтось із ворожого боку брєохає снігом, вони почали стріляти, але тут же почули крик

по-німецькому, щоб не стріляли, бо це вертається схоплений штрафник.

Вартові остовпіли, придивившись, що він бреде глибоким снігом зовсім голий та ще й дотого весь обв'язаний колючим дротом. Гострі колочки глибоко пов'їдалися в його тіло, й воно майже все кривавило. Прибігли санітари, порозв'язували дріт й оббандажували покаліченого штрафника. Він розповів, що воно стежа, використавши сильну метелицю, підсунулась непомітно до його становища, й четверо червоноармійців навалилися на нього, приголомшили та забрали зі собою. Допитували його піхотний капітан і політрук. Капітан хотів відіслати штрафника до батальйону, а політрук настоював, що з одним «фріцом» немає чого возитися, і треба йому розчерепити голову. Капітан не погоджувався на це, й вони довго сперечалися. Не знати, чим би це все скінчилося, коли б капітана не викликали по телефону до полкової команди. Тоді політрук наказав здерти із штрафника уніформу, зняти чоботи, обв'язати його колючим дротом і пустити до своїх.

Покаліченого штрафника санітари понесли до санітарного пункту, а сотенний і чотові почали обговорювати несподіваний випадок. Жорстокості воюючих сторін були частим явищем на східньому фронті, зокрема коли в полон потрапляв хтось одинцем. Бували випадки жорстоких знущань над такими полоненими. Німецькі вояки, а спедіяльно есеси, боялися попасти в полон советським жіночим частинам, які жорстоко знущалися над полоненими і їх брутально калічили. Траплялися випадки, що таким нещасникам обтинали пальці чи інші частини тіла, осліплювали, припікали вогнем, розпинали, тощо. Взагалі ж штрафники, котрі довго воювали на східньому фронті, розповідали багато про звірства, що їх допускалася советська солдатеска супроти схоплених поодинці німецьких вояків.

Сніжило...

Штрафники мерзли, загриваючи себе алькоголем. Вони страшенно лаялися й вичерпувалися нервово до-

краю. Найбільше хвилювала й нервувала вояків зловісна тиша на фронті. Звичайно, вона траплялася рідко, але коли після завзятої клекотливої стрілянини на фронтівому відтинку зненацька все втихало й тільки чутно було далекий гук моторів, вояки з великим фронтівим досвідом починали хвилюватися, зокрема тоді, коли така тиша тривала надто довго. Власне вона їх лякала, бо з минулого знали, що тиша на фронті це передгрозя надходячої бурі.

Кожної хвилини з ворожої сторони можуть ударити гармати й засипати залізним смертоносним вогнем шанці, вслід за цим посунуть із ревом танки, а за ними бігтиме хмарою ворожа солдатня й горлатиме «Урр-ра!»... Бігтиме й падатиме, скошувана цільним вогнем кулеметів, мінометів, автоматів і крісів.

Прострілені сірі солдати хапатимуть судорожно морозне повітря і вмиратимуть, розпластавшись нерухомо на стоптаному та скривавленому снігу.

Хоч старі вояки й лякалися зловісної тиші на фронті, проте, із другого боку, тішилися, що вона дає їм можливість хоч трішки відпочити після безперервних боїв, у яких вони стали схожими на кровожерних звірюк, спрагнених людської крові.

Штрафникам, як правило, мало коли вдавалося відпочивати. Їх висилали на стежі або наказували несподівано наскакувати на ворожі становища.

До першої чоти прийшов новий командир, лейтенант Бульке, сам запеклий гітлерівець. Він одразу накинувся з лайкою і погрозами на штрафників, бо почув, що котрийсь із них висловився глумливо і зневажливо про гітлерівців. Це сталося в пивниці, яку перша чота зайняла на відпочинок. Ніхто зі штрафників не відважився вступати у сварку з новоприбулим лейтенантом, але такий його перший виступ викидав неприхильність цілої чоти.

Однак Бульке не затримався довго в першій чоті. Через кілька днів після свого прибуття він загинув у нічному протинаступі. Зухт нишком запевняв Вишневого, що Люце кинув на лейтенанта гранату. Сотений сприйняв вістку про смерть Бульке як звичайне

явище на фронті. Хіба ж штрафники не були призначені на смерть?! Яка різниця коли загине котрийсь із них — раніше чи пізніше?!..

Що штрафники практикували вбивства своїх старшин, котрі виявлялися тварюками, про це у штрафних частинах було відомо. Проте, якщо ніхто не ввіймався на гарячому вчинку або не було зради, то такі випадки зараховувалися до воєнних утрат, і батальйонні командири звичайно воліли вдоволитися фактом, що такий то старшина поляг у бою. Штрафники були горлорізами, і їх боялися. Їхня ж ненависть до есесів і РСГА також була відома, бо вони з нею навіть не ховалися. Донощики серед штрафників траплялися дуже рідко, й із такими розиравлялися швидко та ще й у брутальний спосіб.

Вкоротці після загибелі Бульке, до першої чоти прийшов молодий вермахтівський лейтенант, Карл фон Шарф. Він походив із східнопруського дворянського, не дуже багатого роду. Його батько, майор кайзерівської армії, вернувся додому інвалідом і хазяйнував у невеликому маєтку. Він не був прихильником нацистів, і партійці завжди дивилися на нього кривим оком, хоч і не мали причин до заціпок, бо старий Отто фон Шарф усе ставився лояльно до режиму.

Німецько-советська війна перервала Карлові студії і після закінчення старшинської школи Карл воював на східному фронті впродовж 1942 і 1943 років. Був поранений і нагороджений залізними хрестами першої та другої класи. Молодий Карл належав до категорії думаючих людей і добре орієнтувався у злочинній політиці гітлерівського режиму. Розгром шостої німецької армії у Сталінграді потвердив Карлові сумніви щодо стратегічної «геніяльності» фюрера. Молоді люди звичайно бувають необережні, й це сталося також із лейтенантом фон Шарфом. На відправі полкової старшини він бовкнув якесь необдумане слівце й попався в лапета РСГА. Його судили, здеградували, й Карл фон Шарф опинився в концентраційному військовому таборі Ленґрісі. Зазнавши там чимало горя, від згубив усяку надію вийти живим із того пекла.

Але фронт вимагав усе нових і нових жертв, тож фон Шарфа погнали з Ленгрісу до штрафних частин. У боях під Варшавою від був поранений удруге, й після вилікування йому привернули рангу лейтенанта та приділили до першого штрафного батальйону 138-го піхотного карного полку. Карл швидко здружився зі сотенним, і вони заприятелювали. Був старшиною від-важним і людяним, тож скоро здобув собі прихильність цілої чоти. В її рядах знайшлися земляки молодого лейтенанта, й це ще більше зблизило його зі штрафниками.

В між часі батальйонний командир майор Горн був підвищений у підполковники й переведений до полкового штабу, а на його місце прибув новий командир батальйону, майор Отто Кварімас.

— Від сьогоднішнього дня я ваш батальйонний командир. Якщо буду вам не подобатися, не раджу нікому виступати проти мене. Хто ж таки схоче це зробити, хай заздальгідь готує свій заповіт. Не рекомендую також нікому познайомитися з моїм п'ястукком, — тут майор підняв угору свою здоровенну кулацюру. — Коли ж котрийсь із вас виявиться нікчемним блягузом, того я застрелю мов собаку, — погрозив він, показуючи на важкий пістоль «П-38», який звисав у жовтій кобурі. — Вас уважають покидьками й негідниками, але в мене маєте бути найліпшими вояками. Звичайно, не сподівайтесь хрестів заслуги, бо навіть дерев'яного не дістанете. Вимагаю від вас дисципліни й порядку, щоб ви були справжніми вояками, а не бандою харцизяк і волоцюг. Погляньте на себе! Виглядаєте мов свинячі рила, аж гидко на вас дивитися. Даю вам час до вечора, щоб усі привели себе до людського вигляду. Горе ж буде тому, в кого знайду щось як не слід. Пожену його в повному виряді скупатися в ополонці. . .

Такими словами привітав штрафників першого карного батальйону його новий командир, майор Отто Кварімас, колишній лейтенант литовської армії. Він походив із старого литовсько-німецького роду й, хоч молодий іще, перебув уже справжню Одіссею. Захоп-

лений приманливою гітлерівською пропагандою й величчю Третього Райху, Кварімас перейшов добровільно на німецьку сторону, коли німці зайняли Клайпеду. Молодий, недосвідчений у житті лейтенант, який уважав себе німцем, а не литовцем, сподівався, що німці приймуть його з відкритими братніми обіймами.

Сталося навпаки.

Кварімаса німці ув'язнили, обвинувативши його за шпигунство, й після довгомісячного слідства РСГА запроторив його без ніякого засуду до військового концентраційного табору в Торґав. Зазнавши там людських знущань, Кварімас глибоко розчарувався в німцях, і в нього зникло захоплення гітлерівською Німеччиною. Можливо, що в Торґав Кварімасові вибила б остання година його життя, коли б хтось там на верхах РСГА не наптовхнувся на його справу. Несподівано до Торґав прибули осібняки у шкур'яних плащах, і на їхню вимогу таборува адміністрація, заметушившись мов бджоли у вулику, вислала негайно на місце праці Кварімаса автомашину. Його привезли до табору, одразу погнали до лачні, потім видали йому стару, приношену вермахтівську уніформу, й похмурі функціонери з РСГА завели його аж до Берліну. На превелике здивування Кварімаса, йому оголосили, що він може бути звільнений від усякої вини й кари, коли погодиться вступити до німецької армії на правах звичайного вояка. В іншому випадку, йому не вийти живим із Торґав.

Кварімас мовчки підписав підсунену йому заяву.

Після перевизколу його було приділено до піхотних частин генерала фон Майнштайна. З цією армією Кварімасові довелося перебути майже всю східну кампанію. Він авансував скоро й дослужився до ранги майора. В оточенні під Корсунем його сотня була сильно розгромлена, й він із розбитками попав у советський полон. Але німці зробили протинаступ і, відтиснувши большевиків, відбили полонених. Зовсім ні в чому не винних старшин цілого батальйону поставили під воєнний суд за «боягузство». Не помогли ніякі пояснення й оправдання — Кварімас і кілька

старшин були засуджені на деградацію й десять років військового концтабору. Його жахіття довелося Кварімасові пережити вже вдруге, але він, зціпивши зуби, постановив рішуче, що мусить видержати. Кінець війни зближався, але, разом із цим, збільшувалися знущання. Кварімаса били, кидали голого у льодовий льох, прив'язували до радіаторів, ганяли на найважчу працю, та Кварімас не здавався.

Був добре загартований і витривалий, мав міцне здоров'я та великий життєвий досвід, набутий упродовж років, тож прирік собі, що витриває за всяку ціну.

Однаке, дійсність була така страхітлива, що після деякого часу Кварімас почав сумніватися в тому, чи зможе вижити до кінця війни. Непосильна каторжна праця, голод, безперервні знущання косили нещадно в'язнів. Із чотирьох старшин, які були суджені й запроторені разом із ним до військового концентраційного табору у Швабав, у живих залишився тільки він один. Потвори в людській подобі, котрі належали до таборової охорони чи адміністрації, вбивали в'язнів за будь-що. До того ж несамовито дошкуляв голод. Багато в'язнів не витримувало та йшло «на дроти», тобто підходило до високої дротяної огорожі й чіплялося руками за дріт, а тоді вартові скошували нещасливців кўлеметною чергою.

Невідомо, чи млин смерти у Швабав не був би змолів навіть такого загартованого вояка-в'язня, яким був Кварімас, коли б не те, що фронт потребував свіжих підкріплень, і спеціальні комісії РСГА відвідували постійно військові концтабори, вибирали в'язнів із меншими провинами і пхали їх до карних частин. Суворі ересівці забрали зі Швабав також і Кварімаса. Його звільнили й після короткого відпочинку відіслали до карних частин. Кварімас опинився знову на фронті й був приділений до першого карного батальйону, 138-го карного піхотного полку.

Кварімас належав до оригіналів. Він завжди вибиралася зі штрафниками на найнебезпечніші акції. Висадити в повітря якийсь ворожий об'єкт, зробити

далекий рейд у вороже запілля, прочистити заміновану дорогу, наскочити на ворожий обсерваційний пункт і захопити полонених, іти в лобову атаку на ворога — в таких акціях ніколи не бракувало майора Кварімаса, переодягненого за звичайного штрафника. Коли ж батальйон мав відпочинок, Кварімас наказував суворо штрафникам привести себе до порядку, ганяв їх на муштру, але завжди дбав про те, щоб вони мали вигідне приміщення та одержали належні їм харчові приділи, тож горе було тим кухарям, які, лякаючись артилерійського обстрілу або летунського бомбардування, не підвозили штрафникам уночі гарячої їжі.

Майор Кварімас був самотнім старшиною в цілому 138-му карному піхотному полку, який не мав чурри. Він сам чистив чоботи до сліпучого блиску, те саме робив зі своєю уніформою та ходив із їдункою по гарячу їжу, не забуваючи при тому приглянутися пильно, чи кухарі розподіляють її як слід та чи когонебудь не упривілейовують.

Батальйонному адміністративному персоналові також часто попадалося на горіхи від Кварімаса. На превелику втіху штрафників, він ганяв на муштру писарів, інтендантів, телефоністів та вистових, приговорюючи при тому до них, що всім їм поводитися як лампам у маслі, в порівнянні з їхніми камерадами, які мерзнуть в окопах і яких гризуть паразити, які кожної хвилини наражені на смерть... «Гінліген!.. Авф!.. Марш, марш!..» — кричав Кварімас на захеканий біготнею персонал, який гепався у сніг, зривався, бігав, стрибав по-жаб'ячому та плазував. Таке видовище вельми звеселяло штрафників, коли вони бачили як череватенькі інтенданти, квартирмайстри й писарі стрибають, мов жаби, або плазують по снігу.

Одного зимового дня, перед полуднем, із ворожих шанців залунали несподівано звуки гучномовця. Говорив хтось по-німецькому, заявляючи, що йому відомо про те, що майор Кварімас командує штрафним батальйоном. Той «хтось» облаяв Кварімаса, назвав його

підлим дегенератом, зрадником своєї вітчизни, підлим нацистом та смердючим тхорем, а потім запевнив, що докладе всіх зусиль, щоб Кварімас схопити живим у полон. Там його неодмінно каструють або розіпнуть на дверях.

Кварімас зарядив посилену чуйність, сподіваючися ворожого наскоку. І справді, вночі советчики зробили вилазку, але їм не повезло, й перша сотня штрафного батальйону відбила наступ, утративши кількох вояків. Увесь день советська артилерія докучала батальйонові своїм обстрілом, а ворожі снайпери вбили того дня вісім штрафників й одного підстаршину із третьої сотні. Наступного дня снайпери вбили ще чотирьох штрафників, тим разом із другої сотні. Розлючений Кварімас вирішив уночі зробити насок на ворога. Одержавши згоду полкового штабу, він зібрав ударну групу й наказав їй готуватися до нічної акції.

Ніч була темна. . .

Час від часу спалахували ракети, й тоді штрафники припадали до землі.

А потім, наче буря, звалилася штурмова група на ворожі становища. Заторохкотіли фінки, забаккали часті постріли, знявся несамовитий крик.

Штрафники різали ножами зустрічного ворога, розторощували червоноармійцям голови польовими лопатками, пересікали їх автоматними чергами, підривали в'язками гранат кулеметні і гранатометні гнізда.

На фронті піднялася тривога.

Загриміли гармати, важко загупали міномети, загарчали танки. Скоро на цілому фронті заклекотіло, й земля застогнала від важких зривів та вибухів.

Ударна група відходила з боєм на свої становища.

Оббризані кров'ю, покалічені та захекані штрафники підхоплювали зі собою своїх покалічених товаришів і несли їх до шанців. Удалося їм донести до своєї лінії також і пораненого важко батальйонного командира, майора Кварімаса. У нього був прострілений живіт, і командир корчився від нестерпного болю.

Кварімаса негайно забрали в заплілля. Він опинився у військовому шпиталі в околиці Берліну, де й покінчив своє життя самогубством, щоб не потрапити живим до рук совєтських військ, які насували грізною лявіною на розбиту, здавлену жахом столицю вмираючого Третього Райху.

»Тут ми змагалися в бою,
І тут нас ворог оточив.
Страхітний день — навколо смерть,
Свинцевий град, вогню залив«.

(«Хто б міг подумать» — Ш. Петефі).

СМЕРТЬ СЕРЕД РУІН

Перший карний батальйон обороняв місто Темпельбург.

Власне кажучи, боронив лише руїни, які лишилися з колишнього чепурного німецького міста, цілковито розбитого советською далекобійною артилерією. Опісля налетіли советські бомбардувальники й, обкидавши Темпельбург градом бомб, зробили із нього величезне цвинтариче розвалених домів, покрученого заліза, обгорілого дерева й потовченого скла. З міської ратуші осталися лише три напівзруйновані стіни, а розвалена бомбами кірха св. Альозія сумувала самотою серед громади знищених аж до самих основ житлових будинків.

Вулицями не можна було навіть пройти, й сапери нашвидкоруч просували сякі-такі стежини, щоб воєнство могло перейти, а радше проскочити під ворожим артилерійським обстрілом. На руїни раз-у-раз падали важкі гарматні стрільна, троцили їх, рвали замерзлу землю і швигляли камінням та цеглинами на всі сторони.

Советські бомбардувальники налітали на Темпельбург і скидали бомби майже щодня. На них насідали швидкі німецькі винищувачі й, мов розлючені оси, жалили смертоносним вогнем бортової зброї. Для оборони бомбардувальників прилітали верткі советські штурмовики, й над звалищами міста розгорялися завзяті повітряні бої. Літаки інколи запалювалися й, несамовито ревучи, спадали на руїни або в довкіллях

міста. Тоді грімкі експльо́зії стрясали цілу околицю, а місця, де літаки впали, спалахували клубочливим подум'ям.

Коли ж німецьким оборонцям Темпельбургу ставало дуже скрутно, — їм на поміч неслися хрестаті бомбардувальники в супроводі винищувачів і сіяли смерть на штурмуючу советську солдатню.

Лютували бої.

На німецькі становища звалювалася повінь смертоносного заліза, яка шматувала землю, вимішуючи її з камінням, бетонними брилами, цеглою й людськими трупами. Вояки глухли й німіли від безперерйного гуркоту, експльо́зій стрілен, розривів бомб та гупання мінометів, а проте запекло боронили своїх позицій. Після жахливого барабанного вогню, коли здавалося, що на німецьких оборонних позиціях не осталося ані одного живого вояка, наступаючу советську орду повновно зустрічала вогняна злива, й ворожі танки загорялися один за одним.

Проріджені фронтові частини німці поповнювали все новими й новими підкріпленнями, але людські резерви Третього Райху ступнево вичерпувалися. Східній фронт, мов ненаситний Молох, пожирав цілі полки, бригади, дивізії, тож коли із запілля до фронтової лінії прибувало поповнення, серед нього щораз то частіше можна було бачити старших віком мужчин і хлопчаків. Прорідився знову й перший карний батальйон, і його сотні потребували негайних поповнень. Перша чота першої сотні змаліла числово також. Кілька штрафників згинуло, а з десятку важкопоранених відтранспортували в запілля до шпиталів. Вуті одержав вістку з родинного містечка, що в часі повітряного налету на нього згинула ціла його родина. Він аж почорнів із горя. Ходив мовчазний, запивався й потиху проклинав на всі лади й Гітлера, і його режим.

Усі йому співчували. . .

Командир першої сотні був поранений важко в часі одного із протинаступів, і його забрали до шпиталю, а

через декілька днів до неї прибув новий сотенний, колишній гавпштурмфюрер 11-ої СС Дивізії «Норланд». Потрапив до карних частин за те, що із причини непослуху застрілив есесівця. Келлер — так звали гавпштурмфюрера — мав «плечі» в дивізійному штабі, й такий проступок обійшовся йому відносно лагідно. Йому зняли ще одну рангу й перекинули до карних частин.

Оберштурмфюрер Келлер був незвичайно злочий і горластий. Присікався до штрафників за найменшу дрібницю й вимагав безоглядної дисципліни, тож одразу насторожив проти себе й чотових, і штрафників. Люце бурмотів, що Келлерові слід розтовкти гранату на голові або полоснути його з фінки під час протинаступу на советські становища. Але в міжчасі ні наступу, ані протинаступу німецьке командування не робило, тому штрафникам доводилося терпіти вибрики свого сотенного.

Одного разу трапилося так, що з німецького відтинку з-поза Темпельбургу в часі протинаступу до советського полону потрапила група німецьких вояків, між якою було кілька хлопчаків. Через кілька днів ці хлопчачки повернулися на німецьку сторону. Їм було пообрізувано штанини, а на плечах виписано кольоровою крейдою, що «красная армия с детьми не воюет».

Такий советський жарт став для Люце першою нагодою познуватися глумливо з гітлерівця Курта.

— Бачиш, Курте, — говорив Люце, простягаючи свої довгі ноги ближче до печі, що наповнювала приємним теплом глибоку пивницю, в якій приміщувалася ціла перша чота, — до чого твій фюрер довоювався, що пхає на фронт дівчаків. Це ж сором і ганьба для німецької армії. . .

— Лиши фюрера у спокою! — огризнувся Курт. — Німеччина воює вже кілька років з альянтами й рускими. Зовсім не диво, що людські резерви вичерпуються. . .

— Й нам доведеться кінчати війну дівчачками?..

— Чому ж дівкаками? Так зле ще немає. Ось, постривай, буде випущена нова зброя, і все обернеться для нас краще.

— Й ти віриш у якусь нову зброю?!

— Авжеж. Сам фюрер говорив про це, запевняючи, що така зброя буде випущена вневдовзі.

— Ми вже не раз чули фюрерові обіцянки, — обізвався похмуро котрийсь із штрафників.

— Дурний ти, Курте, мов телячий хвіст, — глумився далі Люце, — коли ще віриш у те, що верзе твій фюрер. Це ж найбільший обманець, який заплутав нашу націю в таке лихо. . .

— Як смієш так ображати фюрера?! — најився Курт. — Негайно зголошу це сотенному, а ви всі свідки, — звернувся до штрафників, — що цей поганець говорив про фюрера. . .

— Ніхто нічого не чув, щоб Люце сказав щось погане на фюрера, — заговорив повагом Гірш.

— Тобі, Курте, щось, мабуть, причулося, — посміхнувся глумливо Шварц, доідаючи свій обід.

— Ви з мене дурня робите, чи що? — розлютився Курт. — Зараз же йду до сотенного й розкажу йому про вас, негідників. . .

— Сиди, Курте, тихо й не дурій, — смикнув його Шварц за штанину. — Чи, може, хочеш ножа дістати у плечі? Знаєш добре, що зі штрафниками жартів немає. Ніхто з нас не сліпий, і всі бачимо те, до чого фюрер довів Німеччину. Альянти вже глибоко в Райху, а рускі вриваються в німецьку землю чимраз далі. За деякий час нас так затиснуть, що прийде кінець усьому.

— Як буде випущена нова зброя, тоді швидко поженемо всіх ворогів із нашої землі, — впирався Курт.

— Д-па ти осляча, Курте, — насупився Шварц. — Я гадав, що між нами ти вже набрався розуму, а, виглядає, що ти й далі смердиш своїм нацизмом. . .

Курт почервонів, мов каплун, і готовий був кинутися на Шварца, але, побачивши насторожених штраф-

ників, змовчав. Із ними небезпечно заводитися, бо можуть в одну мить утробити людину. Недарма ж їх називають горлорізами.

Гур-гурр-гур!.. — важкі вибухи аж сколихнули бетонову пивницю.

”Es geht alles vorüber
Es geht alles vorbei,
Zuerst fült der Führer
Und dann die Partei“¹

підспівував півголосом молодий штрафник Бльокнер. Йому ще й вус не засіявся, а вже в очах лягло втомленою зморою воєнне жахіття.

Під час роздачі обіду між Куртом і Люце знову спалахнула гостра суперечка. Люце глемезнув Курта коряком по лобі, а розлючений Курт жбурнув на нього свою ідунку, обливши його квасолівкою. Вив'язалася бійка, і штрафники їх ледве розборонили.

Того дня перша чота, відпочиваючи, байдикувала, тож усі штрафники використовували вільний час, хто як хотів. Одні, пообідавши, вклалися спати, другі били паразитів, треті грали в карти, ще інші посідали довкола печі на стільчиках, а то й на ковбеньках, принесених ізнадвору, й гомоніли про всячину, головню про свої пережиття та воєнні пригоди.

Всі штрафники, за винятком двох-трьох іще зовсім молодих вояків, були учасниками різних кампаній на східньому й західньому фронтах, деякі з них воювали на Балканах, штурмували Севастопіль, пройшли з боями всю Україну, дехто бився у Фінляндії. Тож мали про що розповідати. А розповідалося охоче, коли піч дихала приемним теплом, і тільки час від часу треба було підкидати дрівець. Кожного штраф-

¹ Все проходить
Все проминає,
Спершу провалиться фюрер,
Потім і партія.

ника охоплювала надійна думка про те, що, можливо, весь день та ніч проминуть спокійно, без тривоги, й що аж наступного дня доведеться йти на зміну в окопи. Звичайно, воно неприємно, коли над головою раз-у-раз грюкає та бабахкає, але пивниця міцна, до того ж на ній навалена ціла гора каміння й цегли, так що ніякої небезпеки немає.

Ба-бах-бах! — бухкали десь недалеко німецькі міномети.

Бум-бум-бум! — гула глухо далекобійна артилерія.

Вишневий возився зі своєю новенькою фінкою, мов кіт із салом. Чистив її дуже акуратно й доглядав, мов малу дитину. Здобув цю фінку в протинаступі, який робила перша сотня, відбивши атаку сибіряків. Советського лейтенанта хтось пересік автоматною чергою, й він повалився на землю, випустивши з рук новеньку фінку. Вишневий її підібрав, захопивши також кілька дисків набоїв до неї.

Сиділи загартовані в боях штрафники й гомоніли. З їхніх уст падали важкі звинувачення нацистського режиму за знуцання й наругу над ними, німецькими вояками, колишніми старшинами й підстаршинами, а теперішніми штрафниками, без ніяких прав і захисту, навіть без надії, що їм удасться пережити воєнну хуртовину.

— В Торгав нас шмагали нагаями, — оповідав повільно здеградований штабсфельдфебель Людвік Кноп, — а таборовий персонал складався із справжніх чортяк... Знуцалися люто над нами, і в'язні гинули з голоду та непосильної праці. Працювали ми в каменоломах і бетонярні, де мало хто витримував довго. Отруйна пилюга швидко нищила легені, і в'язні вмирали один за одним... Щовечора виїжджав із табору візок, запряжений нещасними в'язнями. На ньому були накидані трупи, мов дерев'яні поліна. Їх вивозили в поблизький лісок і там закопували в глибокі ями...

— Не бракувало цих тварюк й у військовій в'язниці у Скальдені, — промовив сивуватий штрафник Фелікс Кротцель, пихкаючи своєю люлькою. — Горе

було жінкам, які попадалися до тієї в'язниці. Їх там гвалтували, примушували голих вистоювати довгими годинами на в'язничному подвір'ї, з чого тішилася сторожа, або тримали їх, цілковито роздягнених, у холодних і мокрих підвалах. Не одна жінка там збожеволіла... Ніхто з них не вийшов на волю з тієї катівні. Там їх і засуджували на смерть, і розстрілювали...

— Есесівці й партійна наволоч поводитися в Україні як справжні варвари, — схвильовано заговорив штрафник Кравс, який пройшов майже всю Україну, мав хрести заслуги й потрапив до штрафних частин за те, що напідпитку облаяв голосно Гітлера й нацистську партію. Його лайку почув есесівець, і не минуло навіть однієї години, як Кравс уже йшов у кайданках поміж двома військовими жандармами. Його відтранспортували до Райху, й там військовий трибунал засудив Кравса на п'ятнадцять років концентраційного ув'язнення. Спочатку Кравс опинився в Ленгрісі, звідки за деякий час його перевезли до Торгау. Після відбуття майже одного року ув'язнення Кравса забрали до штрафних частин.

— Так от ця наволоч нищила і плюндрувала школи, — продовжував він. — троцила лабораторії, хамувато поводитися з місцевим населенням. Політика іберменша й нагая довела до того, що українці, котрі вітали нас у 1941 році як своїх визволителів, стали нашими ворогами. Та й не тільки українці. Безглузда політика фюрера поставила проти нас усі поневолені Москвою народи. Скажіть, хіба було розсудно винищити мільйони вояків советської армії, які здалися в полон, замість того, щоб їх повернути зі зброєю в руках проти комуністів і спільними силами розгромити Советський Союз?..

— Тепер уже запізно, — муркнув Вуті.

— Певно, що запізно, — схвально кивнув головою Кравс.

— Англіїці — це великі чудаки, — розповідав про африканську кампанію Люце. — Не можуть жити без чаю... Але вояки добрі. Як притиснути їх, то бити-

муться до останнього й не поступляться. В пустельній війні вони мали значно більший досвід, ніж ми. Або взяти шкотів. Який це впертий нарід, не доведи, Господи. Бувало, періщимо по них вогнем звідусіль, а вони, чортяки, пруть у наступ, наче на весілля. Ще й музики їм приграють на пищалках. Запеклі вояки!..

Алярм!..

Мов би опарені, штрафники вискочили з пивниці й побігли до шанців. Довкола розкривалося пекло.

Гармати ригали вогнем, спалахували вибухи, шурготіти зловісно десятки стрілен, випущених із советських «катюш», свистіли крісові кулі. На німецькі окопи насувалася хмара советської солдатні, й батальйонний командир кинув на оборону весь батальйон.

Несамовиті крики, верески, зойки і стогони зливалися з пекельною стрілящиною і творили якусь страхотливу фурію.

Зимову ніч шматували безперевні вибухи, а навислі снігові хмари почали червонитися суцільною кривавсю загравою.

На штрафників навалилися сибіряки.

Кипів завзятий бій.

Вкінці ворожий наступ відбили з великими втратами для ворога.

Над ранком сибіряки наступали знову, але їх зустрів шалений вогонь і змусив до відступу.

Потім випогодилося, й потиснув мороз..

Упродовж дня сибіряки штурмували кількакратно становища штрафного батальйону, і штрафники від перевтоми ледве трималися на ногах. Майже половина батальйону полягла. Скрізь лежали трупи, а сніг перемішався із землею і кров'ю.

Батальйонний командир алярмував увесь час полкове командування, щоб надіслало підкріплення, бо не втримає позицій. Але полк не мав ніяких резерв, а дивізійний штаб відповідав лаконічно, щоб, мовляв, усі трималися, поки наспіє допомога.

Вечері советські танки прорвалися в Темпельбург.

Величезні сталеві потвори посувалися повільно серед руїн, плювали раз-у-раз вогнем зі своїх гармат і розчавлювали широкими гусеницями все, що під них потрапляло.

Штрафники боролися розпучливо. Вони закидали танки магнетними мінами, нищили їх протипанцерними п'ястуками, зривали гусениці в'язками гранат, але сталевих потвор насувалося щораз більше.

Советські танкові частини прорвалися широко на цілому фронтівому відтинку і примусили німців поспішно відступати.

Недобитки першого карного батальйону залишили з боєм цілковито зруйнований Темпельбург, який обороняли так завзято на протязі трьох тижнів.

Між руїнами осталися трупи їхніх поляглих товаришів.

Лежали вони постріляні й порубані, розчавлені танками, пошматовані стрільними й мінами. Мертві обличчя кам'яніли на морозі, а змочені кров'ю кожухи і плащі перетворювалися на тверде луб'я. Советські піхотинці, які заливали зруйноване місто, стягали з убитих чоботи й кожухи.

Советські танки «Т-34» сунули вслід за відступаючими німецькими частинами й густо обстрілювали на шляху колони німців.

Німецький фронт заломився...

Тиснув мороз.

Німецька армія відступала цілу ніч.

Ранком советські штурмовики злетіли шуліками над шляхом і бомбардували та обстрілювали з бортової зброї відступаючі німецькі частини.

Горіли запалені автомащини й вози, в ровах стирчали перекинуті гармати, порозбивані танкетки, валявся різний виряд і лежали трупи.

Густо, густо...

Біля розбитого фургону корчився кінь із розпанаханим черевом. Бідна тварина хрипіла з болю і пробувала підвестися, але не могла. В її широко розкритих очах видніла велика мука.

Тр-тр-тр... — затріскотіла коротка автоматна черга.
Це Вуті достріляв коня.

Поранений батальйонний командир підганяв штрафників, щоб не відставали, й закликав триматися разом.

Із цілого батальйону лишилося в живих може з п'ятдесят штрафників. Згинули всі сотенні, а з чотирьох остався лише Вуті. Перша чота мала дев'ять воєнків. Загинув Гірш, а молодого гітлерівця Курта розірвала граната. За Гіршем жалували, бо був добрим і дружнім воєнкомом.

Гур-р-гур-р-гур! — гуркотіла важка німецька артилерія.

Із запілля сунули німецькі панцерні дивізії рятувати проломаний фронт.

Услід за відступаючими штрафниками гналася смерть і виривала з-поміж них щораз то більше жертв.

За плечима відступаючих частиц гриміло без угаву, й небовиддя займалося вогнем.

»Хто дав право, о совість віку,
З найчесніших робити в'язнів,
А зате на чолі народу
Наставляти катів і блазнів?«

(»До совісті віку« — Святослав Караванський).

ВІЗИТА В ГЕНЕРАЛА

Генерал-лейтенант Вальтер Швальбе не сподівався такої візити.

Відчинивши розмашисто двері, до його канцелярії ввійшов насуплений есесівський генерал.

— Гайль Гітлер! — гаркнув він сухо, піднявши недбало вгору праву руку.

— Гайль Гітлер! — підвівся генерал-лейтенант із-за бюрка.

Вслід за есесівським обергрупенфюрером¹ до канцелярії всунулися два дебелі вояки з перевішними на грудях автоматами і стали біля дверей.

Обергрупенфюрер підійшов пружним кроком до столу. Він не подав руки генералові, але зняв шапку і, стягнувши хутрянні рукавиці, поклав їх дбайливо на неї й одразу вигідно розмістився у кріслі. В нього було чисто виголене лице й колючі, злісні очі. Рудувата чуприна вже світила лисиною над високим чолом, упоперек якого тягнувся давно загоєний, широкий рубець.

— Із ким маю честь? — чемно звернувся до нього генерал-лейтенант Швальбе, в голосі якого чутно було легке хвилювання.

— Обергрупенфюрер Карль фон Візе, інспектор військ СС й особистий відпоручник фюрера, — відрекомендувався есесівець.

— Це велика честь для мене вітати такого достой-

¹ Обергрупенфюрер — генерал-лейтенант військ СС.

ного гостя в моїй квартирі, — генерал схилив легко голову в уклоні.

— Я не приїхав сюди слухати ваших компліментів, герр генерал, — покосився обергрупенфюрер на Швальбе. — В мене час дуже обмежений, — а тоді продовжував грубо, — й мені потрібно швиденько переговорити з вами окремі справи, з якими я прибув до вас із доручення нашого райхсфюрера.

Генерал-лейтенант Швальбе побагрянів. Досада й обурення із грубоватої некультурної поведінки есесівського генерала аж душили його.

Але мусів змовчати.

Одне необережне слово могло коштувати його дуже дорого. Адже цей арогантний тип із випещеними білими руками є близьким приятелем zdeгенерованого Гімлера, а до того ще й інспектором військ СС. Щоправда, генерал Швальбе не підлягає під його інспекторат, проте йому було добре відоме нахабне втручання есесів у вермахтівські справи. Їхній і людців з РСГА розгул був широковідомий, і генерал-лейтенанта Швальбе не раз морозили вістки про часті розстріли без суду вермахтівських старшин або запротовання їх до військових концтаборів.

Несподіваний приїзд обергрупенфюрера Карля фон Візе, який без найменшого попередження ввірвався в його квартиру, не ворожив нічого доброго. Генерал Швальбе хвилювався і тривожився, хоч назовні нічим не виявляв свого хвилювання і неспокою.

— Як ви, герр генерал, розцінюєте теперішню ситуацію на східньому фронті? — несподівано запитав обергрупенфюрер фон Візе.

В генерал-лейтенанта Швальбе похолола душа, бо есесівець поставив йому майже провокативне питання.

Яку міг дати відповідь?!..

Аджеж східній фронт тріщав по всіх швах.

Велика советська офензива, яка почалася 12-го січня 1945 року, тривала безперервно. Через два дні, тобто 14-го січня, так званий перший білоруський фронт під командуванням маршала Жукова захопив Варшаву. Советські армії мали колосальну перевагу

над німцями. Перший білоруський і перший український фронти нараховували 163 дивізії, 32.143 гармати, 6.460 танків і 4.772 літаки. Тож у дні 18-го січня фронтова ситуація представлялася, як слідує: маршал Конев захопив південну Польщу, маршуючи в напрямі Шлеська, маршал Жуков наступав на Німеччину з центральної Польщі, а маршал Рокосовський розвивав наступ на Данціг.

У міжчасі на півдні почалася офензива четвертого українського фронту під командуванням генерала Петрова, а на півночі війська третього білоруського фронту під командуванням генерала Черняховського почали своє просування у східню Пруссію.

Дня 21-го січня маршал Рокосовський захопив Таннеберг, 23-го січня здобув Бидгощ, а війська Конева прорвалися на Шлеськ і дійшли аж до ріки Одри. 29-го січня армії першого білоруського фронту ввійшли на територію Бранденбургії, ведучи наступ на Франкфурт над Одрою.

Зі заходу альянтські армії затискували Третій Райх залізним кільцем. Воно з кожним новим тижнем і днем звужувалося, корчилося й роздавлювало німецькі полки та дивізії.

Що можна відповісти висланникові кривавого Гіллера?!..

Почав непевним голосом:

— Наша армія ставить завзятий спротив советським військам... і затримає їх офензиву.

— Не говоріть мені того, в що самі не вірите, — заперечив нетерпеливо генералові обергрупенфюрер. Він затарабанив нервово по бюрку пальцями, на яких блиснули дорогі перстені. — Советської офензиви нам затримати не вдасться... Так, так... Але ми вояки й мусимо глядіти дійсності в очі. Глядіти серйозно і твердо. Тріскотлива пропаганда, фаворизована нашим доктором², до мене особисто не промовляє, коли я ба-чу, як рускі заливають нашу країну...

² Мова йде про д-ра Й. Геббельса — міністра пропаганди гітлерівської Німеччини.

Генерал-лейтенант Швальбе дискретно промовчав. Був заскочений.

Не сподівався почути таке з уст есесівського обергрупенфюрера. Боявся провокації і не знав, що має сказати.

— Ми в Берліні, в міністерстві райхсфюрера, розцінюємо ситуацію як дуже критичну, — говорив далі фон Візе. Він витягнув срібну папіросницю, закурич і запропонував генералові, але Швальбе подякував, кажучи, що не курить.

Крізь скляні двері було чути цокотіння друкарських машинок, а на подвір'ї моталися вістові, їздили різні автомашини та із тріскотом ганяли мотоциклісти.

Генерал-лейтенант Швальбе неспокійно зиркав на вояків, які стояли непорушними статуями коло дверей. Вони не мали ніяких військових відзнак, тільки чорний напис «Зондерабтайлунг» на рукавах і череп на шоломах. Від них віяло грозою.

— Так, як виглядає, герр генерал, — обергрупенфюрер пожадливо зотягнувся цигаркою, — в дуже близькому часі фронт підсунеться до вашої військової округи. Тому слід уже заздалегідь зробити окремі потрібні заходи. Сподіваюся, що ви маєте евакуаційні пляни, видані головним командуванням наших збройних сил у дні 8-го січня цього року.

— Маю, — хитнув головою генерал Швальбе.

— Гарзд. Уже можете починати евакуацію депо і гарнізонів. Цивільні й партійні чинники займуться евакуацією індустріальних фабрик, урядів та важливіших підприємств. Проблема є з нашим цивільним населенням, яке ми не спроможні евакуювати. . .

— О, рускі поведяться жахливо з нашим населенням, головно із жінками, — зауважив тихо генерал.

— Знаю, — обергрупенфюрер тріпнув нетерпляче пальцями, а тоді повторив: — знаю, але на це немає ради. Всіх не евакуємо, бо їх немає де примістити й чим прогудувати. Таке завдання нам просто не під силу. Тому, як не прикро, але наше цивільне на-

селення мусить лишатися на поталу ворогові, за вийнятком партійців. Авслендери залишаються також. Нам їх не треба. Ага... — він витягнув із шкур'яної течки невеличку записну книжечку й почав її листати. — Я маю дані, що у вашій окрузі знаходиться малий табір советських вояцкополонених. Це у Штадбавмі, правда?

— Так, у Штадбавмі. Там є близько п'ять тисяч вояцкополонених, які працюють на будові підземної фабрики.

Обергрупенфюрер щось мугикав собі під ніс, усе ще перелистуючи записну книжечку, на обгортці якої у золотих відтисках красувався «гакенкройц», потім її закрив, сховав до течки і промовив резолютно:

— Їх ми не будемо евакуювати, герр генерал!

— Тобто як? Залишимо?

— Ні, знищимо їх. Усіх до одного...

— Яким способом? — аж онімів генерал.

— Дуже простим. Постріляємо...

— Постріляємо? — перепитав Швальбе, а його шляхетне обличчя витяглося від несподіванки.

— Егеж, — різко хитнув головою фон Візе.

— Ні, це неможливе, — малоццо не викрикнув Швальбе. — Це ж... це ж... злочин...

— Вся війна, герр генерал, один великий злочин, — повчальним тоном промовив есесівець. — А із другого боку, що таке ліквідація кількох тисяч якихось там унтерменшів?!.. Пхи... Немає чоґо тим турбуватися...

— Але все таки це злочин, за який доведеться нам відповідати! — схвильовано сказав генерал-лейтенант.

— Відповідати?... Перед ким?..

— Перед історією. Перед її судом...

— Дурниця! — зневажливо махнув рукою обергрупенфюрер. — Ми за це не відповідатимемо, бо, коли програємо війну, нас не буде в живих. Я особисто не збираюся чекати того часу, коли впаде наш Райх. А подруге, чоґо вас мучать якісь сумління? Не бачу ніякої причини, чоґо б лякатися розстрілу кіль-

кох тисяч отих варварів. Зробимо так, що постріляємо їх не німецькими руками. . .

— Не розумію, — закліпав розгублено очима генерал Швальбе.

— В нас чимало чужоземних формацій. Пішлемо якусь частину із них, і вона їх висіче з кулеметів.

— Це не розв'язка, — заперечливо похитав головою генерал-лейтенант, — бо все ж таки залишаться свідки цього злочину. . .

— Ні, їх не буде. РСГА подбає про те, щоб ані один старшина чи вояк не лишилися в живих. . .

— Це ж страшне, — схопився за голову Швальбе.

— Бувають речі ще страшніші, герр генерал. Іще не таке в нас діялося й діється далі. Ми ж уже зліквідували мільйони жидів, а в Дахав знищили не менше як дванадцять тисяч священників різних обрядів, у тому числі найбільше римо-католицьких. Вам доводилося чути про це? Ні? То й добре. І ви думаєте, що хтось виступив у їхній обороні? Де там! Ніхто й пальцем не кивнув.

— Алеж уряд Райху підписав був конкордат із Ватиканом, — зауважив генерал Швальбе.

— Пусте! Що таке конкордат?! Звичайний сувій паперу. Фюрер виразно заявив, що цей конкордат його більше не цікавить і не зобов'язує. Ми не граємося з нашими ворогами в котика й мишку, але їх знищуємо. . . Чуєте, герр генерал? Знищимо їх!..

Генерал-лейтенант Швальбе швидкими кроками заходив по канцелярії. Був настільки схвильований і роздратований, що його права рука, поранена рік тому, раз-у-раз конвульсійно здригалася.

— Це справжнє жахіття, — говорив він наче сам до себе. — Я ніяк не можу дозволити на вигублення военнополонених у моїй окрузі. Ні! Не можу! Це буде грубим і свідомим порушенням Женевської конвенції. . .

— Чи маю про це сказати райхсфюрерові? — прищулив око фон Візе. — Я не хотів би того робити, герр генерал, — промовив уїдливо й погрозив пальцем. — А, зрештою, нам вашої згоди й не потрібно. Ми маємо

силу і владу зробити у вашій окрузі, що захочемо. Коли вам життя не набридло, раджу прийняти до відома, що таке є рішення райхсфюрера. Ставити спротив його рішенням — це підписати самому собі вирок смерті. Думаю, що такої дурниці ви не зробите. . . Коли ж ні, то, бачите. . . там, біля дверей, стоять оті два горлохвати. Вистачить одне моє слівце, й вони пересічуть вас автоматними чергами. Не забувайте, герр генерал, що ціла чота «Зондерабтайлюнгу»³ сидить в автомашинах на подвір'ї, і повірте мені, що ці вояки перестріляють увесь ваш штаб на один кивок мого пальця. . .

— Звичайно, я не думаю супротивлятися рішенням райхсфюрера, — відступив від свого попереднього становища генерал Швальбе, — але все таки просив би, щоб така екстермінація відбулася поза моїм відомом. . .

— Хочете поступити, мов Пилат, — криво посміхнувся обергруппенфюрер фон Візе. — Гм. . . Дивно.

— Я не хочу брати такого гріха на свою совість. . .

— Бачу, що ви віруюча людина, герр генерал. . . Ще дивніше. Але це вже ваша справа. Я особисто не вірю в Бога, тим паче у Христа, якого жиди вміло підсунули християнам. Проте, совість — це одне, а виконання обов'язку й вояцька присяга — зовсім щось інше. Й навіть важливіше від першого. Чи ви не забули про це, герр генерал?..

Генерал-лейтенант Швальбе гордо випростався й майже визивно глянув на фон Візе.

— Вояцької присяги я ніколи не зламав і не зламаю! — сказав із притиском.

— Не сумніваюся, не сумніваюся, — процідив холодно обергруппенфюрер, — одначе відчуваю, що ви ставите своє християнство вище від сповнювання ваших вояцьких повинностей. Гм. . . Що маю з вами зробити?.. Ви маєте добру опінію в Берліні, і я не хотів би вам її зіпсувати. . . Коли б я там заявив, що ви неохоче поставилися, не хочу сказати, що такі проти-

³ »Зондерабтайлюнґ« — відділ для спеціальних доручень в СС.

вилися, до питання екстермінації якихось там унтерменшів, думаю, що здаєте собі справу гаразд із того, які були б для вас наслідки. Але я буду великодушним і про це райхсфюрерові не скажу. Щобільше, підумайте й на уступки. Хай буде по-вашому: ви нічого офіційно не знаєте й не знатимете про ліквідацію советських військовополонених у Штадбавмі. Цим ділом ми займемося самі. Одначе, раджу вам, герр генерал, сховати свою совість у кишеню. Ми знаходимося в тотальній війні, й нас давлять за горло. В умовинах такої війни ми не можемо мати ніякої совісти. Коли будете надто вилазити з цією совістю чи християнською мораллю, можете скоро потрапити до Ленґрісу, або прийдуть до вас панове з РСГА, покладуть пістоль на вашому бюрку й чемно попросять вас скористати з його послуг. Я певний, — у голосі фон Візе залунали нотки цинізму і глуму, — що ви не бажаєте собі ані однієї з таких альтернатив. Отже, ми домовилися, ніхт вар?⁴

Із цими словами обергрупенфюрер Карль фон Візе підвівся, одягнув рукавички, наклав шапку й, недбало засалютувавши, вийшов із канцелярії.

За ним вийшли хижакі із «Зондерабтайлюнгу».

В генерал-лейтенанта Швальбе тремтіли ноги, й він безсильно звалився на крісло.

Йому зробилося погано...

⁴ Ніхт вар? — Не правда ж?

»Встали. Пішли даліше
Й слід гинув за ними.
Тільки... тільки видніються
Хрести та могили...«

(«Шляхом боротьби» — Михайло Курах).

НА ФРОНТІ Й ПОЗА ФРОНТОМ

Завзяті бої прорідили знову перший карний батальйон. Багато штрафників полегло, а чимало поранених опинилося у шпиталях. Перша сотня змаліла за своїм кількісним станом і стояла на позиціях 78-го піхотного полку, який боронив мостовий причілок біля Шведту.

Штрафники були виснажені й сердиті.

Настала відлига.

Несподівано потепліло, й південно-західний вітер навіяв докучливу дощовицю.

Сидячи в розмоклих шанцях, вояки кляли війну й попадали в апатію. Їх пригноблювала докраю безперспективність дальшої боротьби, бо всі бачили, що війна програна. Німецькі вояки зі східних територій важко переживали захоплення їхніх родинних земель советськими арміями й турбувалися невідомою долею своїх родин. Багатьом воякам із західних обширів поверталися листи, вислані ними додому, з поштовою допискою про невідоме місце перебування їхніх родин, головним чином зі знищених бомбами міст і селищ. Ті ж вістки, які вояцтво отримувало від рідних, були скупі, писані дуже обережно й у загальному невтішні. Не диво, що всі ходили похмурі, зажурені та мовчазні.

Вишневий довідався випадково від українця зі західних земель, змобілізованого примусово до советської армії, який здався в німецький полон, про широко розгорнену збройну боротьбу Української Повстанської Армії проти большевиків, і це набагато скріпило його

в духовому відношенні. У нього зродилася тверда й рішуча постанова втриматися за всяку ціну при житті до кінця війни, а потім продістатися якимось в Україну до УПА. Як це можна зробити, він іще не знав. Покищо човпів у розмоклих окопах, ішов у наступи, його гризли воші, й він почував себе щасливим, коли хоч одна ніч минала спокійно, без тривоги й ворожого наступу, або німецької контратаки.

Потяглися весняні слотливі дні.

Перша сотня карного батальйону займала позиції в сосновому лісі, геть покремсаному артилерійським обстрілом. Хто зі штрафників не повнив служби в шанцах, той тіснився в невіддільних, нашвидкоруч збудованих землянках, накритих непромокальними попонами, грубою ялиною та зсмілю. Попони були подерті, протікали, й долівки в землянках являли собою суцільну грязюку.

Одного разу командир 78-го полку, в асисті адьютанта й батальйонних командирів, обходив становища свого полку й накинувся сердито на сотенного першої сотні карного батальйону за те, що він, мовляв, засалютував йому недбало. Потім, поблискуючи своїм мотоклем заглянув до кількох землянок, пройшовся вздовж окопіз, ховаючись поміж грубими деревами та стовбур'ям поторощених сосон і подався в глибину лісу.

— Шкода, що рускі не послали йому гарматня на голову, — пробуркотів Люце злобно.

— І справді, було б дуже кумедно спостерігати, як герр оберст утікав би поміж соснами! — засміявся Шварц.

Наче на виклик Люце, поза ворожими позиціями зненацька гримнули важкі гармати, понад деревами, хлипаючи, пролетіли стрільна й вибухли десь далеко за лісом. В унісон гарматам завили «катюші», й у повітрі почали вибухати зі страшним свистом їхні вбивчі стрільна.

— Рускі стріляють із «катюш!» — понеслося шепотом в окопах.

Советські «катюшники», мабуть, пристрілювалися, бо спочатку стрільна розривалася поза лісом, а потім почали падати на шанці, з яких дуже скоро понеслися крики й зойки поранених вояків. Знявся гураганний вогонь советської артилерії, а це означало, що зараз буде ворожий наступ.

Так воно і сталося. Невідомо котрий раз уже на протязі того тижня советська піхота пішла в наступ, який знову був відбитий несамовитим вогнем усєї німецької зброї. Ворожі вояки, розсипавшись поміж роздертим і потороцценим стовбур'ям, побігли назад до своїх окопів, густо встеляючи ліс трупами.

На превелике диво, ніч пройшла спокійно.

Другого дня полковник, якому чомусь не подобалися штрафники першої сотні, наказав батальйонному командирові зарядити глибоко в лісі збірку всіх приналежних до цієї сотні вояків, за винятком тих, котрі знаходилися в окопах. На велике здивування батальйонного командира, полковник прийшов на збірку особисто й одразу накинувся з лайкою і криком на штрафників за їхній вигляд:

— Гляньте на себе, — кричав сердито полковник, — як ви можете називати себе вояками? Виглядаєте як стовпище вивалених у лайні свиней! Суцільна вошива банда з вас, а не вояки. Коли взагалі ви вмивалися?.. Смердить від вас, мов із лятрин... Справжня свинота!..

— Дозвольте, герр оберст! — почав спокійно батальйонний командир. — Мої вояки не мали досі ані хвилини вільного часу на приведення себе до порядку. Як самі знаєте, ми вже третій тиждень підряд незмінно перебуваємо в шанцях.

— Добрий вояк завжди знайде час, щоб привести себе до порядку, — сердито відрізав полковник.

Командир першої сотні, лейтенант Вільгельм Шарф, аж очі вирячив зі здивування. Чи, бува, полковник не збожеволів?.. Чому на фронтівій лінії він дошукується блискучої чистоти й порядку? Це ж не запілля у нійському таборі чи касарнях, де життя пливе нор-

мальним трибом, — а фронт. Тут вояки лежать у розмоклих окопах, під постійним ворожим обстрілом, і кожної хвилини на них чигає смерть. Куди ж їм до якогось там порядку! А втім, правду сказав батальйонний командир, що для себевпорядкування треба зміни, а штрафників уже третій тиждень ніхто не зміняє... Ні, щось і справді не в порядку з тим полковником!..

Чудакуватий полковник тут же наказав, щоб упродовж двох годин штрафники набрали пристойного вигляду, й попередив, що особисто прийде на перевірку. Він таки прийшов, ця перевірка його не вдовільнила, і штрафники мусіли гарувати цілий день, щоб примхливий полковник більше не вередував. Щойно в пізніх нічних годинах він, урешті, дав їм спокій, але через годину знялася тривога, і штрафники побігли до шанців, щоб відбити черговий ворожий наступ.

І от за декілька днів полковника не стало в живих. Советський елітарний батальйон, проламавши фронтову лінію, загнався доволі далеко в німецьке запілля, наскочив на слабо забезпечену полкову квартиру й перестріляв усіх штабовиків. Зчинилася тривога, і проти советських штурмовиків були кинуті есеївські частини, які в завзятому бою розгромили цей ударний батальйон. За полковником ніхто не шкодував, а командування 78-им полком перебрав найстарший рангою й віком підполковник Горст фон Шенман — людяний і культурний старшина. Через декілька днів перший карний батальйон одержав наказ відійти в запілля на відпочинок і розташувався в містечку Ной Стреліц.

— Виглядаєте мов партизанська банда, — бурмотів доброзичливо дивізійний інтендант, наказуючи видати штрафникам нову уніформу, чоботи, плащі та інший вояцький виряд.

Дивізійний магазин евакуювався, й тому інтендатура не дуже скупилася з видачею штрафникам вояцького спорядження. Крім штрафників, зброю й виряд одержували також фольксштурмівці. Штрафники повитріщували з дива очі, бачачи перед собою стари-

ків і шкільних хлопчиків, із яких найстарші мали по п'ятнадцять років, а були й такі, яким заледве минула тринадцятка. Ці діти, одягнені в завеликі для них військові уніформи, з важкими крісами в руках, часто більшими за них, виглядали трагікомічно.

Старі вояки не знали, що й говорити. Це ж божевілля пхати стариків і дівчур на певну смерть. Що такі діти і старці могли вдіяти проти советських армій, летунства, тисяч танків, «катюш» і гармат?!..

Містечко Ной Стреліц було переповнене втікачами, і штрафникам не раз доводилося повнити службу в ньому, наводити порядок серед утікачів та наглядати за розподілом харчів тисячам збідованих і виснажених чоловіків, жінок та дітей зі східних теренів, які проходили і проїжджали поперез Ной Стреліц, або зупинялися в ньому на відпочинок чи нічліг.

Штрафники були загартовані і тверді вояки. Жорстока доля зробила їх байдужими до людського горя, але й вони зворушувалися, бачачи горювання жінок, дітей і старичків. Промерзлі, промоклі втікачі збивали товпами біля вогнищ і тупцювали коло похідних військових кухонь, щоб одержати коряк гарячої квасолевої юшки та шматок комісного хліба. Найнужденніше з усіх виглядали діти. Багато з них погубило своїх батьків у дорозі під час налетів, тож малюки плакали, побиваючись за своїми рідними, й не легко було їх утихомирити.

Втікачі просувалися через містечко широким річищем, якому, здавалося не було кінця, а на їхніх вимучених обличчях лягала німа розпука і трагедія. . .

Разом із втікачами сунули в запілля довжелезні конвойні валки з евакуйованим військовим майном і мандрували розбитки армійських частин. Ночами рух на шляхах був відносно спокійний, але вдень советські літаки налітали на безконечні валки, обстрілювали їх із бортової зброї та обкидали малими тріскотливими бомбами. Ворожі бомбардувальники налітали й на Ной Стреліц, який обороняла доволі сильна протилетунська артилерія, й під час таких налетів у містеч-

ку наставало справжнє пекло. Тисячі людей кидалися в різні сторони, голосили, лементували, топтали одні одних, перлися до сховищ і гинули від вибухів бомб. За містечком гримали безперервно зенітки, горіли будинки, а на залізничній станції бомби розривали вагони, шматували землю й робили химерні покруччя з рейок.

Відпочивати штрафникам у Ной Стреліцу не довелося довго. Одного дня карний батальйон, разом з іншими боездатними частинами, був завантажений у потяг і висланий на фронт. Понеслася вістка про те, що советські війська знову прорвали його. Потяг доїхав лише до Пассав і зупинився на збомбардованій станції, бо далі дороги вже не було.

На сході небо багряніло кривавою загравою, в якій, як здавалося, вже зовсім близько гриміли важкі гармати.

Шляхом попри залізничну станцію сунули танки та йшли піхотні колони, обвантажені зброєю і в рядом.

До прибулих потягом частин звернувся із тріскотливою промовою місцевий ортскомендант — вермахтівський майор в елегантному плащі й чоботях, вичищених до сліпучого блиску. Він закликав вояків до вияву якнайбільшого патріотизму, відданости фюрерові й віри в перемогу німецької армії.

— Він що, з ума зійшов? — торкнув Зухт Вишневого.

— Чули ми таку казочку вже не раз, — буркнув півголосно Шварц.

— Пс-ст! — покосився на нього Люце.

Вигукнувши галасливе «Гайль Гітлер!» — ортскомендант відїхав хутенько, а вояцтво почало вантажитися на автомашини.

Над ранком довга автоколона вирушила в напрямку на фронт.

Назустріч їй ішла смерть...

* * *

Шлях загущувався щораз більше санітарними автомашинами, які везли поранених вояків із ризних

фронтових частин. Їхній вигляд був жалюгідний. На автомашинах куняли санітари, вичерпані докраю. В них було тільки одне бажання — спати. . . спати. . . Водіям автомашин клеїлися повіки, й вони напружували останні сили, щоб не втратити контролю над кермами й не полетіти сторчака у глибокі ями, вирвані важеними бомбами. Їхати ж узагалі було вельми небезпечно. Над шляхами шугали советські літаки, обстрілюючи й бомбардуючи все, що ними рухалося.

Горіли автомашини й фургони, іржали сполохані коні, кричали й метушилися вояки, розбігаючись від шляхів на всі сторони, танки розчавлювали трупів.

— Знайома картина, — мружив очі Люце. — Бачив її не раз коло Харкова й над Дніпром. . .

— Тепер бачимо її вже недалеко від Берліну, — докинув Стравінка.

Вишневому деревіли руки, й він насилу тримав у них керівницю. Водій його автомашини згинув в часі повітряного налету, й Вишневому прийшлося керувати нею. Погодилися, що як дуже втомиється, тоді Люце його заступить. Штрафникам із першої сотні карного батальйону останнім часом ніби повезло. Їм наказали конвоювати санітарні машини, які відвозили поранених вояків із фронту в запілля. Такі санітарні валки потребували охорони, з огляду на бомбардування шляхів і безладдя на них. Нерідко гинули в часі налетів шофери автомашин, і тоді їх доводилося вести штрафникам. Зничайно, нова служба для них була також дуже небезпечною, але все таки це не те, що перебувати на передовій лінії фронту, який тріщав і корчився під шаленим натиском великих наступаючих советських сил.

Штрафники конвоювали санітарні автомашини із фронтового відтинку над Одром, біля Фройденвальду. Німці завзято обороняли свій берег ріки, що його безупинно обстрілювала ворожа артилерія й обкидали бомбами звинні советські літаки. Рікою пливли людські трупи, побиті коні й поторощене дерев'я, а її береги були зриті бомбами та гарматнями. Вони спадали

щохвилини на землю, рвали її і розкидали на всі боки чудернацькими водограями.

Санітарна валка в'їхала в село, охоплене інтенсивною пожежею. Вогонь бухкав із вікон, виривався довгими язиками крізь двері й дахи, а чорний дим колотився валунами по вулицях і гриз очі та душив гортанки воякам, які безладною товпою просувалися ними. Це були розбитки, що їх намагалася зупинити нагороїжена польова жандармерія. Але вояки розбігалися поміж охопленими вогнем будинками, крилися за огорожами, обминали стійки городами й відходили спішно все далі від фронтового пекла, з якого їм пощастило вирватися. Вони перемішувалися на шляхах із німецькою піхотою, есесівськими частинами, фолькштурмом і навіть летунами та моряками, яких пхали на фронт, де весь час гоготіло і клекотіло, мов у якомусь величезному казані.

«Песиголовці» — як штрафники називали польову жандармерію — похмуро й уважно перевірили санітарну валку, заглянули до кожної автомашини, перерахували поранених докладно й, виблискуючи своїми півмісяцями на грудях, уреніті пропустили її. Валка швидко вихопилася із сільської дороги на головний шлях. Край нього росли великі безлисті дуби, й на одному з них коливався повішеник із таблицею на грудях, на якій було написано таке: «Я називаюся Ганс Вульке — боягуз, який не хотів захищати своєї батьківщини».

Лейтенант Шарф зіщулився.

— Ідіотизм, — процідив він крізь зуби. — Ганс Вульке напевно не був боягузом, але «песиголовці» мусіли мати свою жертву, щоб залякувати нею інших. Його ж дружина або старенька мати одержить невеличку картку з чорною обвідкою й повідомленням, що Ганс Вульке загинув, обороняючи батьківщину.

І він сердито сплюнув. Лейтенант Вільгельм Шарф також не був боягузом, але у сталінградському пеклі мало що не збожеволів. Був одним із небагатьох, яким просто чудом пощастило вирватися з оточення. В Ні-

меччині їх потрактували як порушників наказу божевільного фюрера, судили й загнали до карних частин.

— Варвари! — обурився лейтенант, бачачи, як польова жандармерія обходиться грубо і брутально з утікачами, котрі змішуються з військовими частинами та творять неймовірний хаос на головному шляху, через що автомашини можуть посуватися вперед хіба черепашиним ходом.

— Коли й далі так їхатимемо, то нас «Іван» захопить у свої руки, — захвилювався Шварц.

— Правда, — погодився Люце, — рускі пруть шаленно.

— Люце, сідай за керму, — попросив його Вишневий, — бо я вже не можу далі провадити автомашину.

— Добре, давай її сюди, — погодився Люце, й вони в кабіні перемістилися.

Санітарна валка поволі посунула вперед.

Услід за нею щораз то голосніше і ближче били гармати.

»Майнула задихана постать...
Попереду виріс патруль.
І раптом: за пострілом постріл,
І пісня надривиста куль«.

(»Вночі« — Петро Карпенно-Криниця).

НЕБЕЗПЕЧНИЙ РЕЙД

— Тепер нам кінець! — скривився Люце, вийшовши з канцелярії батальйонного командира.

— Мабуть, що так, — загриз уста від злоти фельдфебель Шторх із другої сотні карного батальйону.

— Не доведи, Господи, попастися руским у руки, та ще й у їхній уніформі, — діловито промовив крізь зуби Вуті.

Штрафники почували себе пригнобленими.

Було й чого.

Покликавши їх несподівано до себе, батальйонний командир приголомшив кожного щойно виданим наказом дивізійного штабу. Тож дивізійне командування, а, може, й корпусне або армійське, хоче знати ситуацію на захоплених советськими військами німецьких теренах. Щоб довідатися про все як слід, це командування вирішило кинути у вороже запілля групу одчайдухів, котрі володіють російською мовою. Одягнена в уніформу військового НКВД, ця група, опинившись далеко поза фронтовою лінією, поділиться на дві підгрупи. Одна з них піде в напрямку Арнвальде, а друга — Кройцу. Завдання обидвох підгруп в основному полягатиме в зорієнтуванні про советські мілітарні сили, постачання й резерви, та про те, як діє советська окупаційна адміністрація, як вона відноситься до німців, які настрої панують серед населення, чи рускі переслідують колишніх німецьких партійців, — одним словом про все, що тільки вони змогли б розвідати і спостерегти.

— Маєте тут приготовані мапи вашого маршруту, — говорив батальйонний командир, — вивчіть їх дуже докладно, щоб цей маршрут залишився у вашій пам'яті. Мап, звичайно, ви не можете брати зі собою. Завтра видадуть вам у дивізійному штабі советському уніформу, документи, гроші й решту потрібного советського вряду. Всі ваші речі складіть до рюксаків і передайте їх на переховання до дивізійного магазину. Ви не смієте мати при собі навіть найменшої дрібнички, котра могла б прозрадити вас, що ви не рускі. В дивізійному штабі вам дадуть також ваші життєписи. Їх треба вивчити напам'ять, як теж завчити назви й числа советських армій, корпусів, дивізій, полків і батальйонів, до яких ви «належите» в советській армії. В дивізійному штабі, у відділі розвідки, вас докладно поінформують про всі найдрібніші деталі. Одержите там також і маленькі ампулки. Це на випадок безвихідної ситуації. Ви ж добре знаєте, що вас чекає, коли б хтось із вас потрапив рускім у руки й не витримав допитів. Вас перекинуть у вороже запілля вночі літаком, а через три тижні ви мусите пробитися назад через фронтову лінію. Робіть це одинцем або удвійку, але не більшим числом. Найдогідніше пробиватися тоді, коли рускі будуть робити наступ, а зокрема вночі. Коли проб'єтеся на нашу сторону, тоді, де б ви не опинилися, йдіть до любого штабу й вимагайте, щоб вас відіслали до 22-ої дивізії дев'ятої армії. Завдання ваше не легко, але маю певність, що ви його виконаєте й бажаю, щоб усі повернулися назад живі і здорові. . .

Мабуть, він і сам не вірив у те, щоб хтось із штрафників зміг повернутися з такого небезпечного рейду живим.

Рейдуюча група пітніла здорово, бож на протязі тижня їй треба було перетворитися у справжніх підстаршин і солдатів військового НКВД, із їхніми навиками, вайдуватою ходою та невід'ємними голосними матюками. Кожний член групи мусів знати на зубок свою автобіографію, числа й назви армійських частин, військові ранги в советській армії, формули зго-

лошень і звертань, а у військовій похідній торбі в кожного зберігалися необхідні військові речі. Хоч штрафникам було не до сміху, проте вони таки сердечно сміялися, коли декому з них ніяк не вдавалося перевалюватися важко з ноги на ногу або крутити грубу цигарку з махорки й «курительной бумаги», тобто з кусника газети, чи не вдавалися відповідно соковиті мятюки. Шеф дивізійної розвідки, майор Купфер, доглядав особисто за всім, говорячи, що кожний, навіть найдрібніший, недогляд, може коштувати життя. Й тому підганяв штрафників, не даючи їм ані хвилини спокою.

Темної ночі німецький бомбардувальник, приглушивши мотори, скинув штрафників у глибоке вороже запілля. Правда, це була німецька земля, але на ній уже хазяйнували советські війська.

Приземлившись на засніженому полі поміж лісами, штрафники похашцем загребували свої парашути та із готовими до пострілу фінками бігли в ліс. Лісовою дорогою мали дійти до кінця лісу, а потім перейти до найближчого сільця й там розглянутися за транспорт. Коли б його не вдалося знайти, тоді мусли дістатися до Бавншнее, а звідти вже підгрупами йти до Арнвальде і Кройцу.

Сільце, до якого підійшли, було маленьке. Всюди панувала тиша, й навіть собаки не гавкали. Було вже далеко поза північ. Підходили далі насторожено, скрадаючись між домами. Через сільце вела широка дорога, а по середині його розлягався невеликий майданчик. На центральному будинку висів прапор, — там, мабуть, містилася сільська управа. Але в будинку не світилося, як теж на майданчику не було ані живої душі. Зате поруч стояла цивільна вантажна автомашинка, й Люце зразу ж почвалав до неї та почав справджувати чи вона придатна до їзди. Виявилось, що так, і штрафники зраділи. В кабінку машини влізли Люце й фельдфебель Шторх, а решта штрафників розсілася в кадлубі. Почували себе спокійними. Те, що очкавудисти їхатимуть цивільною вантажною автомашиною, не будитиме підозри, бож советські війська

реквізували майже весь цивільний транспорт для воєнних цілей. Крім того, до НКВД навряд чи хтось буде розганятися, зупиняти й випитувати.

Виїхали із сільця так тихо, як могли.

Вже за сільцем Люце натиснув на газ, й автомашина помчала по битій дорозі. Через яку годину виїхали на широкий шлях, до річі, дуже рухливий. Ним пробігали легкі машини і стогнали вантажні, клацали танки й торохкотіли підводи. Все сунуло до фронту.

Коли підводи громадилися й гамували проїзд, фельдфебель Шторх галасував грізно на фірманів, і вони, побачивши уніформу НКВД, мовчки вступалися з дороги.

Над ранком доїхали до сильно знищеного містечка Бавншнее, яке було вщерть забите советським військом. На вулицях стояли танки, транспортні колони, штурмові гармати й реквізовані цивільні вантажні автомашини. Скрізь вешталися солдати. Із квартирами було вельми труднуvато, бо майже всі будинки займали різні штаби й офіцери, а солдатні доводилось розташовуватися відпочивати надворі.

З Бавншнее штрафники розійшлися без ніяких перешкод і попростували призначеними їм маршрутами. Вишневий, Люце й фельдфебель Шторх подалися в околицю Кройцу, яку останній із них добре знав, бо перед війною працював там дорожнім інспектором. Їм і пощастило, бо вдалося присісти на військову автомашину, яка везла медикаменти до військового шпиталю у Кройці. Санітари трохи дивувалися, чого це енкаведистам захотілося їхати з ними, але, побоюючися клопоту, воліли їх не розпитувати ні про що.

Скрізь по дорогах зустрічалася сила-силенна советської солдатні. Їхали безконечні військові транспортні колони, танки й мотомеханізовані частини, тяглося багато артилерії. У придорожніх ровах лежали спалені автомашини, розбиті танки й панцерні вози, понівечені далекобійні гармати непорушно витягали до неба свої довгі цівки, й заносило смородом від нашвид-

коруч похованих трупів та закопаних недбало побитих коней.

Советські обозні валки виглядали жалюгідно. На підводах, які тягли худі і втомлені коненята або віслюки, були амуніційні скриньки, борошно й горілка, та повно награбованих речей, а то й гуси, кури чи, навіть, поросята. Все це виглядало скоріше на валки цивільних утікачів, ніж на військові обози.

У Кройці було теж повно советського війська, але переважали тут похідні частини. Цивільне населення мало пригноблений і мовчазний вигляд. Його пограбували дощенту. Советська солдатня, захопивши місто, тягла, що трапалося під руку. Цілі групи часто п'яного вояцтва вривалося до мешкань, забирали всілякі речі, плюндрували кімнати й насилували уюголовно всіх жінок і дівчат, а навіть і малолітніх дівчаток. Деякі з відважніших німців пробували інтерв'ювати в команді, але їх там збували глузливою насмішкою, що, мовляв, «так само поводитися німецькі вояки на советських теренах, і тепер для німців така сама відплата». Кільканадцять жінок міста, згвалтованих товпою советської солдатески, померло, а багату лежали важкохворих. Червоноармійці залюбки грабували ручні годинники, й не один із них відкрито хизувався кількома такими годинниками, начепленими на обидвох руках.

На кройцкому ринку розташувався проїзний обоз. Тут диміли похідні кухні, іржали коні, солдатня в подертій уніформі ділила здобич, лунала гидка московська лайка; всюди валявся побитий посуд, кінські відходи і смалтина. Хтось вигравав на гармошці, а гурт бородатих обозників у кожухах, підперезаних мотузям, затягав горласто «Волга, Волга, мать родная».

— Зайдемо до моїх знайомих, — раптом запропонував Шторх. — Якщо вони ще живуть на старому місці, то зможемо багато цікавого від них довідатися.

Скрутили у вузеньку вуличку й через кілька хвилин зупинилися перед чепурною хатою. Шторх постукав у двері, і старенька жінка, відчинивши їх, аж

пополотніла, коли побачила енкаведистів, що мовчки ввійшли до середини. Вишневий і Люде зразу ж метнулися по кімнатах, але побачили, що крім господаря і його дружини в домі не було нікого.

Відітхнули спокійніше, а Шторх, посміхаючись, звернувся до переляканого господаря:

— Ви мене не впізнасте, герр Гертич?

Господар витріщився здивовано на Шторха й не знав, що йому відповісти.

— Я до вас заходив іще перед війною, — продовжував фельдфебель. — Дорожнього інспектора Шторха напевно пригадуєте. Ви ж працювали в дорожньому «амті», й ми там часто зустрічалися.

— То це ви?! — зрадів господар, і по обличчі його промайнула широка, радісна усмішка. — Хіба ж я міг вас упізнати, та ще в такій уніформі?!

— Бачите, довелось перекинутися в руского, — зареготався Шторх, — але нехай це вас не дивує. Ми всі три вояки німецької армії...

— Тт-ттак? — іще більше здивувався герр Гертич. — Як же ж це ви вхитрилися в такій уніформі опинитися тут, і що робите у Кройці?

— Нас перекинули з-поза фронту сюди, а ця уніформа нам стає дуже в пригоді, бо до нас не відважуються присікатися...

— То ви звідти? З-поза фронту? — втішилася фрау Гертич. — Напевно голодні? Я зараз приготую вам щонебудь поїсти.

Вона метушливо побігла до кухні, а сяючий господар подріботів до другої кімнати й по хвилині вернувся із пляшкою добрячого вина.

— Пригощайтеся, дорогі гості, — запрошував він, наливаючи чарки. — Яка радість бачити вас, герр Шторх! Це ж уже більше як шість років минуло відтоді, коли ми бачилися востаннє. Я ж вас ніяк не міг упізнати в цій уніформі, і в мене аж серце занило, коли побачив енкаведистів... Ну й нагнали ви мені страху...

Голос старенькому тремтів, але на лиці розливалася добродушна усмішка.

Штрафники засиділися в гостинних Ґертичів до сити довго. Із їхньої розповіді вони склали собі повний і докладний образ про ситуацію під советською окупацією.

Коли тільки прошуміла перша найжахливіша хвиля наступу советських військ, насилування жінок та вбивства, в селах, містечках і містах почала формуватися військова влада. Вона приказала всім колишнім службовцям, за винятком партійних, негайно повернутися до праці. Шкільництво покищо не функціонує й не урядують банки. Крамниці зачинені, й усюди велика недостача продуктів та товарів. Міське населення голодує. Його зганяють на мітинги, на яких політруки вихваляють успіхи советських армій та верзуть нісенітницю про те, як то советські війська, визволивши німецьких трудящих із-під гітлерівського ярма, принесли їм радісне і щасливе життя. Вони не говорять нічого про «визволення» советчиками німців із різного майна, включно з фабричним устаткуванням, яке поспішно розмонтують і вивозять потягами до Советського Союзу, ані про те, як червоноарміїці грабують і вивозять меблі, одяг і все, що тільки потрапить їм під руку. НКВД уже урядує і звозить чорними автомашинами заарештованих до в'язниць. Уже появилися сексоти й донощики, а життя стає важне й безпросвітне.

Вислухавши оповідання Ґертичів, штрафники пізно вночі викрали реквізовану легку автомашину й нею майнули на села, де їм удалося зібрати багато прецікавих інформацій. Уніформа НКВД ставала їм у пригоді на кожному кроці й рятувала їх від різних неприємностей та халеп. Через два тижні рішили вертатися на німецьку сторону, бо робилося вже небезпечно вештатися в советському запіллі.

В маленькому сільці, розташованому недалеко від фронтової лінії, однієї ночі їх перестріла й зупинила стежа військових енкаведистів.

— Какая часть? — освітив їх ліхтарем рябий лейтенант.

— Спецчасть 139-ой дивизии, товарищ лейтенант, — відповів Вишневий.

— Ваши документи, — простягнув руку ряболиций.

— Пожалуйста! — І штрафники подали лейтенантові свої енкаведистські військові документи.

Лейтенант довго й уважно провіряв їх, присвічуючи ліхтарем.

— Ум-гу, — мугикнув він укінці. — А чого ви тут опинилися? Ваша частина стоїть у... — і він назвав якийсь заселений пункт.

— Ми одержали наказ прибути сюди для перевірки поворотців із фронту, бо ж відомо, що багато солдатів під різними претекстами відтягається від фронту.

— Дивно, — глянув лейтенант підозріло на Вишневого. — Такий самий приказ і ми одержали. Можете показати мені ваше удостоверение?

— Ми не маємо його на письмі. Нам тільки сказали їхати сюди, але ніякого письмового удостовере-
нія не дали...

— Е, голубчики, з вами щось не в порядку, — насторожився лейтенант. — На таку командіровку вам повинні були дати письмове удостовере-
ніе, ось таке, як я маю. — Він витягнув із кишені зложене вчетверо письмо з округлою печаткою й підписами, показав його, а тоді докинув: — Пайдьом, реб'ята на нашу квартиру і пазвонім у штаб, пусть об'яснят в чьом дело. Ну, пашлі!

Лейтенант крокував попереду, потім ішли штрафники, а за ними енкаведисти з автоматами в руках.

У безлюдній темнуватій вуличці Люце голосно закашлявся. Для штрафників це означало, що треба діяти й відв'язатися від енкаведистів.

Нічну тишу прорізала нараз гостра й коротка автоматна черга. Це Люце, відскочивши блискавично вбік, сікнув з автомата по енкаведистах. У ту ж мить Вишневий вперіщив лейтенанта прикладом автомата

по голові, й він, зойкнувши, звалився на землю, а Шторх підскаочив до нього і всадив ніж у плечі.

— Втікаймо поза хати! — вигукнув Люце.

Штрафники метнулися навтікача. Минули щасливо сільце й доріжкою, обсадженою деревами, побігли щодуху в поле. Ген далеко, поза селом, вийшли на шлях яким сунули на фронт обозні валки. Присіли на одну підводу й над ранком уже були під самою фронтовою лінією. Тут виявилось, що не так то легко можна було підійти до фронтових позицій, і штрафники довго обмірковували всілякі можливості та способи, які вможливили б їм перехід на німецьку сторону.

В їхньому клопоті допомогли їм таки самі німці, бо наступної ночі вони повели сильний наступ на советські становища, прорвали фронтову лінію, й на советській стороні під фронтом зчинився всликий переполох, а потім вибухла паніка. Із цього скористали штрафники і дременули до німців, скинувши непотрібні їм тепер енкаведистські плащі й шапки.

По якомусь часі, захекані, добилися до німецьких скопів. Там їм зустріли з недовір'ям і під сильною охороною повели до найближчого батальйонного штабу. Звідти під конвоем відвезли їх до полкового штабу, а потім до дивізійного. Після цілої низки телефонних викликів, урешті відгукнувся штаб 22-ої дивізії дев'ятої армії і просив переслати штрафників до нього.

З цілої групи рейдуючих у вороже запілля штрафників повернулося лише п'ять чоловік — Вишневий, Люце, Шторх, штабсфельдфебель Макс та обергфрайтер Шульце, які належали до підгрупи, що рейдувала в околицях Арнвальде. Кожний із цієї п'ятки був нагороджений залізним хрестом заслуги першої класи.

Всі інші рейдуючі штрафники загинули...

»Била людина людину
В темних застінках слідства,
Пинилася паща рота,
Тисяя кулак кастетом«.

(»Меморіяльна дошка на хресті« —
Михайло Осадчий).

КІНЕЦЬ ГАВІТМАНА БРАХЕ

Із-за потемнілих клубочних хмар, навислих над збомбардованим містечком і такою ж розбитою залізничною станцією, виглядало сумовито весняне сонце. Його щохвилини закривали хмари, й тоді все довкілля сіріло та вкривалося неприхованою тривоогою.

Її збільшував грізний гук важких бомбовозів, які пролітали поза хмарами, і пронизливе виття сирен, що заповідали повітряну тривогу.

Вишневий сонно потягнувся. Втома ламала чи не кожну кісточку, а очі клеїлися до сну. Вже кілька ночей не спав. Дошкуляв голод і докучали воші. Другий тиждень підряд був у дорозі. Першій сотні карного батальйону припало дуже погане завдання — транспортування різних злочинців, які належали військовій юрисдикції, у глиб Німеччини. Йшлося про засуджених і не засуджених військовими судами за різні провини осіб, що їх РСГА позабирав із в'язниць і концтаборів у теренах, загрожених наступом переважаючих советських військ. Їх набралось декілька сотень, і велінням райхсфюрера усім милостиво було дозволено зголоситися «добровільцями» до спеціальних карних частин, щоб у їхніх рядах відпокутувати свої провини чи злочини. О, ці карні частини були справді страхітливі! З них усім таким «добровільцям» був лише один-одинокий рятунок — смерть на фронті.

Транспорт згаданих бідолах зазнав у часі подоро-

жі чимало лиха. Потяг обстрілювали декілька разів настирливі советські «Яки», й багато в'язнів загинуло в замкнених вагонах. Залізничні шляхи були збомбардовані, й потяг вистоював довгими годинами, а часом і цілими днями та ночами на бічних рейках. В'язні вмирали з голоду і спраги. Конвоїри-штрафники хоч і співчували їм, проте не могли нічим допомогти, бо й самі голодували. Тому зовсім не диво, що коли потяг зупинився на станції Шлітц, яка була його кінцевою зупинкою, то виявилось, що частина транспортованих в'язнів померло.

Між транспортфюрером, гавтманом Брахе, й горильоподібним есесівським унтерштурмфюрером, котрий приїхав на станцію відібрати в'язнів, вибухла завзята суперечка. Унтерштурмфюрер не хотів підписати розписки за мертвих в'язнів, бо, мовляв, він має приказ перебрати п'ять сотень живих «добровільців», а не чотириста тридцять живих і сімдесят мертвяків. Сперечалися довго і вперто. Унтерштурмфюрерові довелося телефонувати аж до свого вишкільного табору, й лише після цього він підписав урешті розписку.

В'язнів вишикували по три в маршову колону й під ескортою брутальних есесівців із злючими собаками повели до вишкільного табору, захищеного в густому лісі, до якого був заборонений вступ усім цивільним особам. Іще далеко до лісу при дорозі були таблиці з написом: «Вступ заборонений — військова зона».

Голодні, спрагнені, брудні та жахливо вимучені в'язні ледве воліклися, й есесівці підганяли їх немилосердно, цькуючи собаками. Хто знесилений докраю падав на дорозі, того вони молотили прикладами і примушували в'язнів брати такого нещасливця під руки та тягти за собою. Унтерштурмфюрер їхав у відкритій автомашині позаду маршової колони й цілий час несамовито лаявся та кричав як на в'язнів, так і на есесівців.

В'язнів привітали похмурі дерев'яні бараки, побудовані довгими рядами поміж деревами. Вишкільний табір був широко розкинений серед лісу та пере-

січений уздовж і впоперек широкими бетонними дорогами. Він розподілявся на квартали, й серед кожного з них виглядали з-за дерев одноповерхові цегляні будівлі. Це були бюра, магазини, кухні та їдальні.

Перед будинком таборової команди гойдався лагідно на щоглі великий нацистський прапор.

Есесівський штурмбанфюрер, худий, мов хорт, зустрів прибулих в'язнів досить похмуро. Він не мав лівої руки, й порожній рукав був дбайливо закладений у кишеню. До того ще й кульгав і міцно налягав на палицю.

— Слухайте, свинячі рила, — заскрипів він з'їдливо. — Мені збирається на рвоти, коли дивлюся на вас, бандитів, а тим більше, коли подумаю, що такі покидьки мають опинитися в нашій армії. Не знаю, чому це райхсфюрер виявив стільки великодушності й не велів вас, тварюк, постріляти... Ну й мороки ж нам буде з такими вошивцями... Але ми з вас зробимо вояків, про це можу запевнити. Раз ви потрапили до нашого авсбільдунгслагру¹ у Шлітці, то або з кожного із вас буде добрий вояк, або скінчить своє життя в підвалі... Між вами є багато колишніх старшин, а в нас такі хулігани чистять позачергово лятрини. Це дуже приємна й культурна робота, так що вона й вас, паскуд, не обмине...

— Гарне привітання, що? — торкнув у бік Вишневого Люце.

— Еге ж. Щось подібне, як у Ленґрісі... Пригадуєш?

Люце мовчки хитнув головою на знак згоди.

Штрафникам-конвоїрам не хотілося залишатися у Шлітці, але гавптман Брахе заспокоїв їх, що вони будуть у вишкільному таборі недовго, можливо, тиждень або два, доки перший батальйон не поповнить свого складу.

День у вишкільному таборі Шлітц починався о четвертій годині ранку. Тоді всюди сюрчали переразливо свистки й верещали службові підстаршини, а

¹ Авсбільдунгслагер — вишкільний табір.

весь спеціальний карний батальйон «5-Ф» зривався мов опарений і кидався застеляти ліжка. За п'ять хвилин вони мусіли бути послані, згідно із приписом. І горе було такому невдасі, який не зумів у тому часі послати свого ліжка. Ранній прорух, миття і снідання — все відбувалося дуже швидко, під безугавні крики злочих вишкільних підстаршин. О сьомій годині ранку вже починався брутальний вишкіл, що тривав до полудня. Після одногодинної обідньої перерви, штрафників знову гнали на вправи аж до пізнього вечора. Ніхто їх не вважав за людей і ніхто з ними не рахувався. Дехто не витримував брутального знущання і пробував дезертувати зі Шлітцу тільки на те, щоб бути неодмінно схопленим військовою жандармерією й повиснути на гілляці. Таких дезертирів навіть не судили. Автім — яка різниця? Всі вони повинні загинути, бо видно ненадармо мали на своїх уніформах червоний напис: «Wehrmacht unwürdig».* За найменшу провину штрафника, який мав таке тавро, можна було вбити, як собаку, а на фронті їх гнали в наступ на неминучу смерть.

Знущання над такими нещасними жертвами нацистського терору не мали меж. Садисти-есесівці вигадували різні найнемовірніші трюки, щоб мати змогу знущатися над «добровільцями» з червоним написом. Наприклад, заставляли сотні маршувати босими в повному виряді крізь ліс, провалля та каменоломні. Нещасливці мали закривавлені ноги, й за ними лишалися довгі червоні смуги. Хто не міг маршувати, того стріляли на місці. Також практикували форсовні марші на десятки кілометрів, і то без найменшого відпочинку. Доведені до одчаю нещасливі «добровільці» божеволіли або поповнювали самогубство. Їхне нібито добровільне зголошення (а практичне призначення на гарматне м'ясо) не рятувало їх від лабет гризного РСГА. Душогиби із цього уряду приїжджали до Шлітцу частенько, й кожний їхній приїзд сполікував десятки

* »Не гідні військової служби в армії«.

«добровільців», яких ересівці безцеремонно скошували в лісі автоматними чергами.

Звичайно, що між штрафниками не бракувало злочинців чи служак нацистського режиму, котрі попалися за наживу, шкурництво, грабіж або вбивства, але були й люди чесні, й Богу духа винні, що мали нещастя потрапити у триби зловісної нацистської поліційної системи, яка запроторила їх до рядів найостаннішої категорії штрафників. У перших роках війни всіх нещасливців, котрі потрапляли в таку категорію, розстрілювали без ніякого суду. Коли ж воєнний Мох почав домагатися щораз то більше жертв, тоді таких штрафників запроторювали як «добровільців» у спеціальні батальйони чи сотні і гнали на фронт, звідки їм уже не було вороття.

Вишневий і його товариші вельми дивувалися, коли віч-на-віч побачили цей макабричний карний батальйон «5-Ф». Їм ніколи й у голову не могла прийти думка, що вони ще є упривілейованими штрафниками, в порівнянні до цих нещасливців, які носили отой злощасний червоний напис. Говорили про те нераз між собою, а часом до них приходив гавтман Брахе й любив погомоніти з ними, коли ніде не крутилися місцеві есесівці. Цей людяний старшина не любив їх до глибини душі. Його вояки (не ціла сотня) у вишкільному таборі були фактично на правах гостей, і, крім різної служби та вартування, їх не зобов'язував ніякий вишкіл. Есесівцям було не до вподоби, що штрафники б'ють байдики, а їм приходится займатися вишколом «добровільців».

Все таки і Брахе, і штрафники почували себе щасливими й мали нагоду добре відпочити. Проте відчували, що їхній відпочинок не триватиме довго. Гавтман Брахе, який мав можливість слухати радіоновини й читав пресу, інформував їх, що на заході альянти пруть з усіх сил у глибину Райху, а советські війська підходять усе ближче і ближче до Берліну зі сходу. Виглядає на те, що війна зближається до кінця. Щоб тільки знову не потрапити на східній фронт. Але хіба

це можливе?.. Про погану ситуацію на східньому фронті можна було зорієнтуватися з того, що до вишкільного табору часто прибували військові частини, які німецьке командування поспішно перекидало із західнього фронту на схід. Для кожного німецького вояка східній фронт був страшний, і не диво, що всі вони мали похнюплений та стурбований вигляд, а до того розпитували штрафників, чи справді на тому фронті є такі жахіття, про які вони чули.

— Переконаєтеся самі, — лаконічно говорили їм штрафники. Вони боялися розповідати про страхіття східнього фронту, бо РСГА мав усюди своїх донощиків, а тим більше в такому вишкільному таборі, як Шлітц.

Вояки ще сильніше непокоїлися і смутніли, і в їхніх очах видніла німа резигнація, а водночас чаївся неприхований страх.

Транспорти за транспортами проходили почерез Шлітц, де зупинялися на короткий відпочинок. Тоді вояків обов'язково гнали до лазень, дезинфікували їхні уніформи, давали різні ін'єкції, і довгі маршові валки їхали далі, наповнюючи довкілля гудінням автотомашин та стогоном танкових моторів.

Одного дня, цілком несподівано, людя з РСГА заарештували гавптмана Брахе й під суворим наглядом посадили до таборової в'язниці. Нікому із штрафників не вільно було його відвідати, а команду над ними перебрав молодий лейтенант Вільгельм Гайцер, засланий до карного батальйону за те тільки, що доводився далеким родичем розстріляного графа Клявса фон Штаффенберга². Гайцер зголосив ув'язнення гавптмана Брахе до батальйонної команди, а звідти йому наказали виконувати обов'язки командира цілої групи, аж до часу дальшого доручення. Коли ж Гайцер почав домагатися, щоб батальйонна команда інтервенювала у справі гавптмана Брахе, ад'ютант досить гостро від-

² Штаффенберг — один із головних заговорників на життя Гітлера у головній його квартирі.

повів, щоб він не вмішувався в не своє діло. Похнюплений лейтенант зрозумів, що батальйонна команда не хоче або боїться вступити у справу гавптана Брахе.

За людяним капітаном усі жаліли. Кожному було відомо, що коли котрогось із штрафників РСГА вхопив у свої кігті, той уже рахувався списаним із живих. Знав це добре також і гавптан Брахе, тому не мав навіть найменшої надії вийти живим із лабет грізного РСГА.

* * *

Підполковник Фрідріх Тісен курить грубу сигару й вигідно погойдуеться у кріслі. На бюркові копичаться акти з написами «Пильне», «Довірочне», «Негайне». Тісен не звертає, або вдає, що не звертає, уваги на гавптана Брахе, який сидить перед столом і вже може десятий раз із черги прочитус свій акт обвинувачення. РСГА звинувачує його в тому, що, відступаючи свого часу з околиць Лешна, він відмовився знищити до тла польське село й вигубити все його населення у відплату за те, що польські партизани напали несподівано поблизу того села на відступаючий німецький поліційний батальйон і розгромили його. Брахе пригадує, що заявив був тоді поліційному полковникові про невинність польських селян у розгромі поліційного батальйону, й тому немає причини нищити село та вбивати невинних людей. Полковник страшенно лютував і погрожував, але поїхав далі зі своїми недобитками. Гавптан Брахе вже давно забув про ту подію, та хтось її пригадав і доніс до РСГА.

Тісен вдоволений.

Упродовж тижня йому здорово повезло. Кількадесят ворогів Третього Райху опинилося у в'язниці, й він зголосив їх до обергрупенфюрера Кальтенбруннера та одержав за це персональну подяку. Немає ніякого сумніву, що важливіших ув'язнених треба буде переслати до Берліну, а з іншими справа коротка — куля в лоб або відправка на гарматне м'ясо. Він не має тепер часу на церемонії з такими харцизяками. Й Тісен радіє в душі, споглядаючи знехотя на гавптана. Це

його метода — давати ув'язненому можливість ознайомитися заздалегідь з обвинувачувальним актом. Ув'язнений почуває себе тоді непевно, пробує боронитися, може сказати щось недоречне та ще більше заплутається.

Гавтман Брахе кладе документ на стіл і зрезигновано звертається до підполковника:

— Що я мав би до того сказати ще?

Тісен знизус плечима.

— Це ваша справа. Не знаю, чи можете ще щось сказати або додати. Коли ж ідеться про вашу оборону, то не думайте собі, що в РСГА сидять дурні... Ми ніколи не ув'язнюємо нікого, не маючи на те належних причин, і так само ніколи не робимо помилок. Ми дбайливо збираємо всі факти та деталі, і, як бачите, їх представили дуже вичерпно у вашому обвинувачувальному акті. Отже, залежить тепер від вас, чи ви хочете вийти із цього бюро на власних ногах, чи вас мають звідси винести. Для мене це не робить різниці, але все таки, для вашого власного добра, раджу вам не чинити дурниць і признатися до всіх закидів. Тоді сбійдеться без того, щоб ми ламали вам кості, а суд, замість засудити вас на кару смерти, скерує рядовим вояком до карних частин. Чого доброго, ви навіть не попадете до «5-Ф», а лише у звичайні карні частини...

Гавтман Брахе затискає п'ястуки. Як радо він побив би пику східному ересівцеві, цій угодованій тварюці, що ледве вміщається у кріслі. Й такий бандитюга розпоряджається його життям!.. Він хоче щось сказати, але в тій самій хвилині підполковник Тісен, смачно затягнувшись сигарою, вказує рукою на грубу течку, яка лежить на столі.

— Ось тут, гавтмане, зібрані всі дані про вас від вашого народження й досьогодні. Є багато таких, як ви, мудрагелів, котрі легковажать собі РСГА, але ми знаємо навіть про те, що люди говорять у сні. Ми всюди маємо своїх донощиків, отож мені вистачило два тижні часу, щоб зібрати якнайдокладніші дані про вас. Хочете доказів? Ось послухайте: — Перебуваючи

на відпустці вдома минулого року, ви напідпитку в гостині у ваших сусідів Маєрів непристойно висловлювалися про фюрера й партію, як також говорили, що фюрер довів Німеччину до руїни і програної війни. Це було сказане в суботу, 17-го серпня 1944 року, о 10-тій годині вечора. . .

— Далі — на фронті ви декілька разів читали голосно листівку німецької визвольної ради, яку створили зрадники-генерали, перебуваючі в советському полоні. В листопаді минулого року. . . зараз я вам скажу точну дату — підполковник швиденько перегортає папери, — ось вона: 21-го листопада ви нарікали прилюдно між штрафниками на війну й на фюрера. . . Отже, як бачите, лише з уваги на такі дрібнички, ми маємо вас міцно в наших руках. Ви знаєте дуже добре, що вояк, а тим паче старшина, не сміє відмовлятися від виконання приказу. Ви ж виразно відмовилися виконати його й не захотіли знищити кубло польких партизанів, бо, мовляв, не можна нищити жінок і дітей. Відколи це ви стали таким гуманним, гавптмане?! Хіба забули вислів нашого фюрера про слов'ян, яких треба знищувати вогнем і мечем. Вам не було шкода кількадесятох наших поліцистів, котрі полягли від куль партизанських автоматів, а натомість ви пожаліли польських жінок і дітей. За цю гуманність доведеться вам тепер потерпіти.

В голосі підполковника чується пряма погроза.

— Бачу, що ви справді зібрали про мене все, включно до подробиць, — Брахе ледве стримує лютть, — однак ці звинувачення проти себе я не підпишу так скоро. . .

Підполковник Тісен криво підсміхається.

— Й цим тільки погіршите свою ситуацію та наробите прикростей своїй родині. . .

— При чому тут моя родина? — тривожно питається гавптман.

— Справа дуже проста. Гестапо заарештує когось із вашої сім'ї, скажемо, вашого батька, матір чи сестру, а коли ви не схочете підтвердити ваших провин, не

кажу признатися до них, бо ж бачите, що ми все знаємо, тоді ваш батько, мати чи сестра помандрує до концентраційного табору. . .

— Це ж диявольський помисл! — зривається із крісла гавтман Брахе й аж тремтить від обурення. — Як можна невинних людей засилати за провини других у концтабори?!

— Сідайте й не вискакуйте зі шкіри! — їжиться підполковник, витягаючи із шухляди маленький револьвер. — Хочете, щоб я вас тут, на місці, застрелив? Затямте собі раз назавжди, що кого ми чи Гестапо заарештовуємо, той щось таки провинив. На вашого батька, матір чи сестру завжди щонебудь знайдеться. У цьому можу вас запевнити. Тому раджу не гороїжитися, а підписати цей акт обвинувачення, й ми дамо спокій і вам, і вашій родині. А вам усе обійдеться тією карою, про яку я вже згадував. . .

— Мені щось не віриться, — сумнівається Брахе. — Я знаю, що за найдрібніші проступки РСГА розстрілює людей. . .

— Ц-ц, не перебільшуйте! — Тісен погрожує йому револьвером. — А також не старайтеся бути всезнайком. Не ваше діло, кого й за що ліквідує РСГА. Звичайно, що провинна ваша велика, але суд братиме до уваги те, що ви вже три роки перебуваєте в карних частинах, є добрим вояком і маєте хрести заслуги. Автім, кому користь із того буде, що вас могли б засудити на смерть?! Тепер же, щоб ми розійшлися спокійно, без неприємних допитів і ламання кісток, підпишіть ось цей документ, і вас відвезуть до нашої в'язниці у Фульді.

— Чорт побери! — хвилюється гавтман Брахе. — Я підписую. . .

Підполковник Тісен подає йому перо й підсуває документ, на якому гавтман ставить свій гачкуватий підпис.

Крізь верхів'я високих дерев до кімнат заглядає весняне сонце.

* * *

Брутальний в'язничний штабсфельдфебель розписався за нового в'язня — гавптмана Брахе. Тут же зразу, під вигуки й лайку, помічники штабсфельдфебеля гарнізонної в'язниці наказали гавптманові роздягнутися цілковито і провели детальний обшук. Вони забрали у нього всі дрібні речі й, обізвавши Брахе грубою та сороміцькою лайкою, вкинули його до одноособової в'язничної камери.

Й ніби забули про нього.

Потяглися монотонні в'язничні дні...

Гавптмана Брахе не викликали на ніякі допити. Проте, він знав, що страхітлива машина РСГА працює невтомно в його справі, й раз вона вхопила його у свої вальці, то й розчавить.

Так як розчавлювала багатьох старшин, котрі потрапляли між грубезні мури гарнізонної в'язниці міста Фульду. Там їх і розстрілювали або відсиляли до різних військових концтаборів, щоб у короткому часі включити їх до карних частин і погнати на фронт. Не зважаючи на те, що гітлерівський Райх тріщав і валився та що альянтські війська займали німецькі міста одне за одним й посувалися хоч і з великими боями вперед, а советські армії наближалися до Берліну, злочинне РСГА працювало справно далі, знищуючи сотні невинних жертв.

У Фульдї засідав военний трибунал, що був звичайнісінькою комедією, і судив безоглядно вояків, підстаршин та старшин.

Серед в'язничних мурів гриміли езекуційні салви і в'ялили людське життя. Засудженим на смерть старшинам також стинали голови. Це так, для розваги ересгівців. Чорні заграбовані машини, схожі до советських в'язничних «чорних воронів», відвозили засуджених в'язнів під посиленою охороною до концтаборів. Нацистським военним трибуналам не була відома гуманність, яку заступали закони, параграфи, підпараграфи й регуляміни. Вони здавлювали й нівеличили людське життя.

Жорстоко й безсердечно...

Гавптмана Брахе впровадили до судової залі й посадили на лаві обвинувачених між двома військовими жандармами.

Сутулуватий прокурор — штурмбанфіюрер — прочитав довжелезний акт обвинувачення, а голова суду поставив гавптманові питання, чи він почувається до вини.

— Не почуваюся до вини, — відповів рішуче гавптман Брахе.

— Це, властиво, й не важливе, чи ви почуваєтеся до вини, чи ні, — зауважив іронічно один із суддів. — Тут ми вирішуємо, чи ви винні, чи ні. Коли ствердимо, що ви не винуваті, то вийдете з цієї залі вільною людиною. . .

— Вільною людиною?! — здивувався Брахе. — Де ж тепер у Німеччині є хоч би одна вільна людина? Вся німецька нація — це нація в'язнів нацистської системи. . .

Прокурор зірвався з місця.

— Підсудний допустився в тій хвилині свіжого проступку, бо образив націонал-соціалістичний уряд Третього Райху! Прощу трибунал дозволити долучити цей його вислів до акту обвинувачення!

— Ви можете це зробити, — підхопив поквапливо голова трибуналу, — і приступайте до допитувань підсудного.

— Дякую, герр оберкрігсгеріхтсрат³, — вклонився легко прокурор і, гортаючи папери, звернувся до капітана Брахе:

— Ви були сотенним командиром третьої сотні, другого батальйону, 179-го полку, 27-ої піхотної дивізії?

— Так.

— Ваша сотня прикривала відступ згаданої дивізії з-під Яроціна в генерал-губернаторстві Польщі?

— Так, — ствердив поновно Брахе.

— Чи вам було відомо, що польські партизани

³ Оберкрігсгеріхтсрат --- нарядний военного суда.

вбили в засідці двадцять двох вояків із поліційного полку, який, відступаючи, просувався в околиці села Яроціна?

— Про це мені говорив командир того полку.

— Ага! І що він вам наказав?

— Щоб моя сотня спалила село й вибила до **ноги** все населення. . .

— Чи ви виконали його наказ?

— Ні.

— Чому?

— Бо вважав його безглуздим. Поліцистів убили рейдуючі польські патризани на лісовій дорозі, доволі далеко від села. Чому за це мало б бути знищене село та його населення? Тим більше, що мешканці того села присягалися, що ніяких партизанів у селі ніколи не було, й що справа торкалася рейдуючих партизанів. . .

— Мене не цікавить ваше розумування про те, чи польські селяни були причетні до засідки, чи ні, — різко обірвав його прокурор. — Ви повірили побрехенькам польських селян і, замість того, щоб розправитися з ними, не виконали наказу, чим порушили вашу вояцьку присягу та свій вояцький обов'язок!

— Чи маєте ще щось сказати в тій справі? — звернувся до підсудного голова трибуналу.

Гавптман Брахе заперечливо похитав рукою.

— Підсудний є винний за невиконання приказу, даного йому командиром поліційного полку — справа ясна, — заявив голосно голова трибуналу й кивнув прокуророві: — Продовжуйте далі!

— В серпні 1944 року ви, перебуваючи на фронті, — з підкресленням заговорив знову прокурор, — читали вголос пропагандивні листівки, видані зрадниками Третього Райху, й відмічали, що в тих листівках є багато правди. Чи так було?

— Не заперечую, що читав листівки, як також не заперечую того, що в них дійсно було написано багато правди. . .

— Значить, ви були згідні з написаною в тих ли-

стівках злобною і брехливою наклепницькою пропагандою? — допитувався злобно прокурор.

— Це моя справа, чи я був згідний, чи ні, — гостро відрубав гавптман.

— Підсудний мусить сказати — так чи ні, — різко заявив голова трибуналу.

— Відмовляюся від відповіді, — знову рубнув Брахе.

— Тоді вважаємо, що підсудний признався до вини, — процідив холодно голова трибуналу.

— Але ж я не признався в тому випадку до ніякої вини! — боронився гавптман.

— Ваша відмова є явним признанням до вини! — злорадно заявив прокурор. — Чи я не помилився, герр оберкрігсгеріхтсрат? — запитав у голови трибуналу.

— Ні, ви праві. Продовжуйте.

— Перебуваючи на відпустці, в суботу, 17-го серпня 1944 року, ви відвідали ваших сусідів Маєрів, де сказали, що війна програна й що наш фюрер та націонал-соціалістична партія довели Німеччину до катастрофи. Чи ви так говорили, чи ні?

— Говорив, — ствердив гавптман. — Скажу це й сьогодні тут, усім вам у вічі. Хіба лише божевільний вірить, що Німеччина ще зможе виграти війну. . .

— Ми не сидимо тут для того, щоб слухати цього заїлого ворога нашого Райху! — вибухнув люття прокурор.

— Підсудний гавптман Брахе! — грізно нахмутив брови голова трибуналу. — Якщо ви будете так образливо висловлюватися тут, у цій судовій залі, я звелю вас вивести з неї!

Прокурор тріумфально радів. У своїй уяві він уже бачив підсудного прив'язаним до стовпа й подіравленим кулями. Для прокурора гавптман Брахе вже мрець.

Але продовжував його допитувати.

Герр оберкрігсгеріхтсрат Ганс Цукер дискретно позіхнув. Був невиспаний. Попереднього вечора пиячив у командира гарнізону, генерала фон Бляйха. Ох, і випили ж здорово! Сьогодні в оберкрігсгеріхтсрата болить

голова й щось дошкульно шкребє в горлі. Він дуже радо задрімав би на м'якому ліжку, коли б не ця капосна розправа. Тому в оберкрігсгеріхтсрата наростає злість до гавптмана. Бач, як огризається! Взагалі, підсудний — добра штучка. За несубординацію потрапив у штрафники, але далі їжився й був мало що не явним ворогом Райху. Отже, немає причини, ані потреби морочити ним собі голову.

Таку саму думку мають й обидва судді, які сидять по обидвох боках голови трибуналу. Для них гавптман Брахе — це тільки одна з багатотисячних жертв, переходяча по через їхні руки. Його доля вже вирішена. Проте, вони все таки вдають, що уважно цікавляться перебігом розправи, і слухають пильно промову прокурора, яку він закінчує такими словами: «Вимагаю, щоб підсудний гавптман Людвік Брахе був засуджений на кару смерти, на підставі параграфу 192 — «а» і «б».

Трибунал пішов на нараду. Властиво, це ніяка нарада, тільки судді закурюють цигарки та домовляються між собою про зустріч увечорі на запланованій пиятиці в місцевого протестантського патера, фанатичного гітлерівця. Говорити їм про долю підсудного нічого. Все вирішує за них злощасний параграф 192 та його підпараграфи «а» і «б».

Після перерви голова трибуналу проголошує присуд. Военний трибунал засудив гавптмана Людвіка Брахе на кару смерти.

Через кілька днів на подвір'ї гарнізонної в'язниці гримить ексекуційна сальва і скошує життя молодого гавптмана Людвіка Брахе.

Сталося це по думці Гайнріха Гімлера, що казав: «Знищити життя людини — це для нас наче вбити тварину. Окрилені такою філософією, ми прямуватимемо впевнено нашим шляхом до перемоги».

»Пронесуться з танками обози,
Заголосить у далині ліс.
Ти могилку свіжу при дорозі
Вглядівши, схвилюєшся до сліз«.

(«Зустріч» — Юрій Буряківець).

ВІДСТУП...

Дороги геть забиті довженними вояцькими колонами, які наче хвилі ширококорозливної ріки, що її і берегів не доглянеш, їдуть і їдуть, день і ніч.

Здається, немає їм, тим колонам, кінця і краю.

Вояки тюпають утомлені, зарослі, в подертій уніформі. Вони наче й зовсім байдужі до далекого гуркотіння важких гармат і грізного гуку частих вибухів та детонацій.

Це велетенське сіре вояцьке річище сколихується лише тоді, коли над ним злітають нагло ворожі штурмовики й, падаючи стрімголов, обсипають його залізним градом та невеличкими тріскотливими бомбами.

За сосновим лісом догоряє весняний день, й останні соняшні промінчики блукають по полях, стрибають по високих струнких вежах німецьких кірх, чіпляються за їхні хрести або півні, біжать по зеленоквітчастих лугах і губляться десь там, ген далеко, в лісових сутінках або в тій далечі, де так зловісно й безперобійно гуркоче, гуде, гримотить.

Із-за лісу вискакують хортами советські «Яки» й, мов розлучені оси, накидаються на село, переповнене військом.

Сиплять бомби...

В будинках вилітають шиби, часто разом із рамами, зі стін сіється виправа, а з дахів побита й потовчена черепиця.

Літаки ж скородять село вздовж і впоперек, не лякаючись густого кулеметного вогню. Вояцькі колони

перемішуються й розсипаються, а вояки ховаються куди хто може. Ось на краю лісу з'являються два «четверняки» й із низького прицілу плюють густим вогнем до літаків. Їм швидко вдається підстрілити два «Яки», і «сталінські соколи», побачивши, що не перелівки, змотуються крутенько поза ліс, залишаючи збомбардоване село, вкрите димом і повітрям, насиченим піроксиліном.

По вулицях, ревучи несамовито, гасають амбулянси з розмальованими на них червоними хрестами, й санітари підбирають поранених вояків, скидаючи їх, наче поліна, на автомашини.

Вони не поспішають, дарма, що на них гукають з усіх сторін, лають їх і їм погрожують.

— Гей, ви, чорти! — кричить Люце. — Ворушіть-ся хутчіше, он чоловік умирає!..

Але санітари не квапляться, й Люце тривожиться та лютує. Віденчик Рудольф Шварц лежить важко поранений уламком бомби. Коло нього зібрався весь перший рій штрафників, а Вуті витирає щохвилини хустиною рясні краплі поту, що виступають на чолі пораненого. Шварц мучиться і хрипить, а його розбиті груди червоніють кривавою масою.

Зухт воложить пораненому уста. Котрийсь із вояків підкладає під голову Шварцові подушку, вихоплену з поблискої розбитої хати. Врешті Люце вдається вблагати якогось лікаря, й він приходить із двома санітарами.

Прийшов запізно. . .

Шварц захрипів і, схопивши конвульсійно Вуті за полу його шинелі, тіпнувся та й занімів.

Вишневий скрикнув. . .

Лікар узяв Шварца за руку й зазирнув у вічі. Вони вже леденіли.

— Ми тут уже не потрібні, — кивнув похмуро санітарам.

Штрафники поховали Шварца ще таки тієї самої ночі на місцевому кладовищі. Там же ховали вночі

також й інших вояків, які згинули під час налету або вмерли від важких ран.

Стравінка плакав, мов мала дитина. Сльози блищали в очах Вишневого, а Вуті насилу здержувався, щоб не заплакати. Шварц був їхнім добрим другом, і вони дружили ще зі страшного Ленґрісу.

На невеличкому нашвидкоруч зробленому дерев'яному хресті штрафники поклали шолом і прибили табличку з данини про віденчика Рудольфа Шварца.

Вишневому не спалося тієї ночі. . .

Тинявся по селі, яке аж кишіло військом, підходив до гуртів вояцтва, котре відпочивало або метушилося коло своїх автомашин, прислухався до розмов і так як усі вояки споглядав тривожно на обрії, що багряніли чимраз то дужче.

За селом гуділи автомашини, іржали коні, кричали вояки, а серединою села котилися брукованою дорогою обози, гуркотіли танки і штурмові гармати та рухалися без угаву піхотні колони.

З уриваних вояцьких розмов Олег Вишневий почув, що все «капут». Цілі німецькі корпуси товчуться тепер у центральній Німеччині, затиснуті з усіх сторін переможними альянтськими й советськими військами.

Ніч була тривожна. . .

Вишневий довго вештався по селі між вояцтвом і, наче розвеселяючи себе, мугикав пісеньку. Вона виходила у нього журлива та сердечна. Йому пригадалися бадьорі повстанські пісні, які співали вояки УПА, й на серці стало тоскно.

Туга за чудовою Волинно брала його у свої обійми і йшла з ним поруч.

— Ех, життя ж! — вирвалося мимоволі у Вишневого. Він обминав автоколони, під якими аж двигтів шлях. Проте втома робила своє, й Вишневого таки почало ламати до сну. Пройшовши вуличкою на край села, він швидко знайшов своїх друзів, які вже здорово хропіли, поклався й собі у клуні на солону і скоро заснув міцним, здоровим сном.

Приснилася Вишневому рідна волинська земля, сколихувана гарматною канонадою, забагрянена спалахами далеких пожеж, а він ішов зі своїми бійцями в наступ на червоних. Рвалися гранати, падали вояки, й десь далеко гуркотіли весняні громи.

Тривожно спав тієї ночі Вишневий.

Ніч була і справжні тривожна. Вістові товклися мов навіжені на мотоциклях, а дорогою весь час просувалися автоколони і гримотіли танки.

Ціла дванадцята здекомплетована армія генерала Венка перегруповувалася, й між вояцтвом закружляла чутка, що нібито вона має йти на відсіч оточеному Берлінові. Командуючий армією генерал Вальтер Венк, знаючи добре, якими слабими силами він диспонує, викручувався як міг і сварився по телефону з Кайтелем та Йодлем, котрі вимагали рішуче, щоб він ішов рятувати столицю. Венк же твердив, що йти з недобитками армії на Берлін було б божевіллям. Його армія, яка пересувалася з місця на місце, топніла із дня на день у боях і сильно терпіла від налетів американських та советських літаків.

Раннім-ранком, тільки почало дніти, як карний батальйон, а зглядно його рештки, вже вирушив у дорогу, попивши чорної кави й поснідавши хто що мав. Штрафники розтяглися гусаком по обидвох сторонах шляху, яким безперервно їхали автоколони. За ними гуркотіли гармати, стогнали важкі танки та йшли довгі валки втомлених піхотинців.

Обабіч шляху громадилися поперекидувані, розбиті й попалені автомашини, танки та гармати. Заносило сопухом трупів. Усюди чорніли бомбові кратери, а над полями і шляхом висла тривога.

Всі її відчують.

А з-за лісу встає ясне сонечко й неначе хоче своїм золотопромінням розігнати тривогу, навислу над полями й товпищами машин та вояцтва.

Здається, ніби ще далеко гримотить безугавна канонада, але коли прислухаєшся уважніше, то почуєш,

що вона присувається все ближче і ближче. Що більше, — гуркоче грізно не тільки з півдня, але щораз грізніше зі сходу.

Ганяють автомашинами високих ранг старшини, зупиняють колони й завертають їх назад, назустріч отому зловісному гуркотінню важких гармат. Між воцтвом знову проноситься вістка, що армія Венка таки йде на відсіч Берлінові.

Повертаються назад і штрафники. Вояцькі колони поновно розливаються широким морем по шляхах і сунуть спішно день і ніч, щоб зударитися знову з ворогом, від якого вони хотіли відв'язатися.

Потріпаній здорово в боях з американцями дванадцятій армії генерала Венка годі було мірятися з багатократно переважаючими советськими військами, які залізним перснем щораз тугіше затискали Берлін. Ворожі бомбардувальники і штурмовики кожного дня засипали бомбами й обстрілювали позиції дванадцятої армії. Небо чорніло від спалахів, а згори летіло залізо, що вило, скавуліло, розривалося та калічило і вбивало вояків.

Вишневий бачив, як серед розривів бомб очманілі вояки зривалися, бігли із криком і падали, молочені залізним градом. Зокрема, не витримували молоденькі, щойно змобілізовані й майже не вишколені хлопці. Вони вискакували з окопів і, пробігши заледве кільканадцять кроків, падали, шматовані бомбовими вибухами.

Вслід за летунським налетом на позиції дванадцятої армії посунули советські танкові з'єднання. Підірвані мінами, ушкоджені артилерійськими стрільнями із прямого поцілу, ворожі танки горіли, наповнюючи повітря густим чорним димом і смородом спалених людських тіл. Вони так і залишалися на побойовищах примарними, розбитими й розчепіреними бовдурами, а з-поза них висувалися, ригаючи густим вогнем, усе нові й нові советські танкові частини.

Сталеві потвори шматували землю, рвали її сво-

їми гусеницями й увесь час плювали гарматним вогнем. Переразливо тріскотіли вибухи стрілен із «катуш». Від їхніх розривів загорялася земля й дерева, спалахували пожежі, а вояки вискакували з них мов ошалілі. Крізь вогонь, вибухи й детонації, що лунали стогромами, наступав ворог, і його годі було зупинити.

Штрафників знову нещадно зім'яли, й вони відступали, змішавшись з іншими частинами розбитої і сильно скривавленої XII-ої армії генерала Венка.

Почало ночіти. . .

Дорогами, ровами й полями йшли вояки — обсмалені, закривавлені й обдерті. Знесилені докраю, вони звалювалися, мов мертвяки, де попало й миттю засинали, не зважаючи на крики й лайку своїх підстаршин та старшин.

Вишневий широко розплющив очі, бо в ніздрі вдарила спаленина. Перед очима наче густий туман, крізь який він побачив несамовиту метушню.

— Вставай, Олегу, — смикнув його за рукав Вуті, — бо «Іван» уже недалеко. . .

Недобитки карного батальйону, разом з іншими частинами, знову рушили в дорогу.

Вздовж неї повно трупів, поторощені автомашини, порозкидувана зброя й повалені телеграфні стовпи, а обабіч шляху, загнавши свої рила в землю, стовбурчать невипалені здоровенні бомби.

— Всі мусять триматися разом, — наказує майор, командир карного батальйону, в якого густо забандажоване лице.

— Не знати, чи вояки витримають, — висловлює сумнів лейтенант Гайцер.

— Мусять, — кривиться від болю майор. — «Іван» у нас на п'ятах. . .

Штрафники збирають усі свої сили й маршують далі. Йдуть цілу ніч. . .

А вранці звалюються важкими лантухами на галявині лісу й засинають мертвецьким сном.

Сплять і їм байдуже, що обрії аж здригаються

стоголоссям гарматної канонади, а ворожа авіація далі поливає залізом відступаючі частини дванадцятої армії.

Знову цілонічний марш-відступ.

Ранком розбитки зустрілися з есесівськими танковими з'єднаннями п'ятого панцерного корпусу, які їхали зупинити глибокий советський прорив. Військова жандармерія заметушилася і з допомогою старшин почала зупиняти ці розбитки й перегруповувати їх. Із карного батальйону залишилося в живих яких сорок вояків, кілька підстаршин, лейтенант Гайцер і майор Гопф, нещодавно перенесений із другого карного батальйону.

Не краще представлялися інші частини розбитої дванадцятої армії, і беручи до уваги її жалюгідний стан, генерал Венк дав наказ відступати далі.

На п'ятий день відступаючі розбитки армії Венка почули виразну канонаду, яка неслася до них із заходу.

Старшини насторожилися і зняли метушно. Помчали кудись вістові на своїх швидких мотоциклах, а ввечері покотила чутка, що начебто американці вже зовсім близько. Між вояцтвом поповзли різні вістки, але всі вони зводилися до того, що «кріг капут»¹.

Проте, сильні есесівські танкові формації, що їх зустріли розбитки по дорозі, і які поспішно просувалися, одні на схід, а другі на захід, вказували на те, що німецька армія все ще ставить далі завзятий спротив альянтським військам і червоній армії.

Розбитки армії генерала Венка зупинилися в містечку Обістфайде та в його околицях на відпочинок і переформування. Перший карний батальйон поповнили звичайними рядовими вояками, влучивши їх силою, за будь-яку провину, навіть за найдрібнішу, а головно за занепад вояцького духа. Всім роздали автоматичну зброю, й переформовані частини були озбро-

¹ »Кріг капут« — »Війні кінець«.

ені до зубів. Стало відомо, що всі відправляються здержувати наступ американських військ, які прорвали фронт і форсовним маршем глибоко вклинилися в центральну Німеччину, захопивши величезну масу полонених і силу-силенну всякої військової здобичі.

Однієї темної безмісячної ночі довгі автоколони з погашеними фарами, наповнені вояцтвом, боєприпасами, харчами і всіляким вирядом, помчали на захід, звідки щораз то ближче було чути грізну канонаду.

»І ми з такою злістю підвелись,
Залізом, кров'ю в кремінть уп'ялись,
Що автомати розпекло від жару,
Що руки мліли, ми ж не чули вдару«.

(»Ковтали чай« — Андрій Малишко).

НА ЗАХІДНЬОМУ ФРОНТІ

Бункер здригався й коливався від жахливих вибухів і безперервних детонацій.

Важкі стрільна рвали землю, торощили дерева й кидали камінням, цеглою та залізним покруччям на всі сторони. З густих дротяних засіків, що тяглися довжелезними рядами перед окопами, не стало і сліду. Здавалося, що в цих окопах ніхто не лишився живим.

Проте, в них, не зважаючи на шаленний гураганний вогонь союзницької артилерії, приховувалися німецькі вояки.

Спрагнені, голодні, втомлені й завошивлені, вони тулилися до землі, заривалися в неї, мов кроти, ховалися у глибоких ямах, підкопувалися під останки мурів і, стискаючи в руках зброю, рятувалися від смерти.

Ворожа канонада не вгавала.

Коли ж, урешті, вона втихла, на німецькі становища, здавалося геть ізриті стрільнями та зрівняні із землею, посунула жива хвиля альянтського війська — британці, австралійці, ново-зеландці й південні африканці. Вони йшли відважно вперед, не сподіваючись, що після такого нищівного обстрілу хтось іще зміг залишитися в живих і ставити їм спротив.

Та на них сипонули рясним кулеметним вогнем. Кулемети аж захлистувалися, змітаючи буквально цілі лави наступаючого вояцтва. Але на місце впавших надбігали нові лави. Вояки топталися по трупах, бігли вперед, підгонювані криками своїх старшин, і падали,

скошувані градом куль автоматичної зброї. На штурмуючі лави полетіли десятки ручних гранат, розшматовуючи людські тіла. Немов із-під землі з'явилася німецька піхота й кинулася у протинаступ.

Після завязаного рукопашного бою, німці відкинули альянтів, і вони, розсипавшись, помчали стрімголов назад до своїх становищ.

Штрафники першої карної сотні, яка була зовсім несподівано перекинута на західній фронт, біля містечка Вальфенду, не мали часу навіть відітхнути, бо на їхні позиції пішла знову в наступ тим разом канадська піхота й мало що не вибила їх із шансів. Канадці кидали фосфорові гранати, які виявилися дуже небезпечними, й тому тільки з великим зусиллям удалося відбити нову атаку.

Штрафники чорніли від знемоги і спраги. Їм тріскали і кривавилися губи. Вже три доби не було ніяких можливостей підвезти до становищ тепло їжу, ані будь-які харчі. Та найгірше дошкуляла спрага. Всі будинки були зруйновані дощенту, а водопроводи порозбивані й закидані звалищами каміння та бетонно-залізного покруччя, тож не було ніде можливості зволожити уста, спалені спрагою.

А канонада почалася знову з іще більшою силою.

Довкола гриміло й дудніло. Земля дрижала й гойдалася від вибухів гарматних стрілен, а над руїнами містечка пролітали шуліками меткі винищувачі й обкидали німецькі позиції градом невеликих бомб. Час від часу з'являлися важкі бомбовики, й тоді на бетонні бункери летіли зі страшним свистом важенні бомби, а земля стогнала від їх експльозій.

Лейтенант Гайцер увірвався захеканий до бункеру і звалився лантухом на велику амуніційну скриню.

— Як тут у вас?..

— Ще якось дихаємо, — скривився Вуті.

— Й гинемо від спраги, — докинув Люце.

— Справжнє пекло, — зідхнув лейтенант, якому санітар узявся бандажувати поранене лице. — Цілі

сотні погинули впродовж цих кількох днів... Майн Готт, майн Готт!..¹ — бідкався він.

Тим часом на фронтний відтинок біля Вальфенду прийшли американці. Висипавши на зруйноване містечко тонни смертоносного заліза, вони так само, як і британці, були певні, що із кравтів² ніхто не остався в живих. Їхні танки, не сподіваючись опору, швидко наближались до містечка. Але тут їх зустріла несподіванка. З бункерів, пивниць і звалищ вискакувало всяцтво, закидувало танки протипанцерними мінами, прострілювало їх протитанковими п'ястуками, а то й і здобутими базуками.

Горіли панцери...

Вогнемети бризкали з бункерів струменями вогню, й наступаючі американські піхотинці спалахували живими смолоскипами та жахливо кричали зі страшного болю. Залютував рукопашний бій. Вояки оскаженило кололи себе багнетами, сікли одні других автоматними чергами, розривали гранатами, розбивали голови прикладами. Кулеметні черги нещадно косили австралійську піхоту, яка надбігала на допомогу американцям. Цівки кулеметів розпалювалися до неможливого, й кулеметники охолоджували їх власною сечею. Перед бункерами громадилися купи трупів...

Серед звалищ лютував бій. Ані одна, ні друга сторона не брали полонених. Вишневому довелося бачити, як американці посікли з автоматів кількох німців, котрі підняли руки, хочучи здатися в полон. Альянти пхали свіжі лави своєї піхоти в наступ і завзялися здобути зруйнований Вальфенд.

Густий, їдкий і трійливий дим слався всюди між руїнами, а його протинали гострі вогняні спяхали та сколихували страшенні вибухи й детонації. Скрізь лунали зойки і крики, сипалися прокльони, тріскотіли кулемети та рвалися гранати і протитанкові міни.

Вояки божеволіли...

¹ Майн Готт, майн Готт!.. — Мій Боже, мій Боже!..

² Кравти — образлива американська назва для німців.

З палаючих танків притьмом вискакували танкісти й падали, скошені вбивчим кулеметним вогнем, або горіли живцем, застрягши в розірваних вежах панцерів.

Щойно в пізніх вечерових годинах альянтський наступ на Вальфенд припинився.

Залишки німецької оборони почали відступати під охороною темної ночі. Вояки відходили спішно, залишаючи за собою гори трупів, десятки знищених і спалених танків та суцільну велику, жакливу руїну.

В першій чоті карної сотні уціліли чудом Вуті, Люце, Вишневий, Зухт і Стравінка. Зухтові каменюка побила ногу, й він шкатульгав, підпираючись ломакою, а Стравінка мав підбите око. Ранених, яких можна було вихопити з розшалілого пекла на руїнах Вальфенду, везли на кількох автомашинних причіпках, які тягли вояки, а цілий гурт підштовхував і підпихав іззаду. Адже не було ані однієї зацілілої автомашини, котра могла б везти поранених. Легше поранені йшли самі, підтримувані їхніми товаришами.

Пройшовши кілька кілометрів, відступаючі з Вальфенду частини наштовхнулися на інтендантську валку, і з тяжким трудом удалося примістити важкопоранених на її автомашинах, а розбитки помандрували далі в запілля, обминаючи на шляху величезних «тигрів» і «пантер»³ та довгі маршові колони, що підходили до фронтної лінії, щоб зупиняти швидко просування альянтських військ у глиб Німеччини.

Нерозлучна п'ятка, в якій був Олег Вишневий, після пережитих боїв у Вальфенді, тратила всяку надію на можливість здатися в альянтський полон. Про це вони довго, але нишком, розмовляли між собою, коли опинилися на короткому відпочинку поза фронтом.

— Це кат-зна що! — сердився Стравінка. — Виходить, що нашому братові ніде немає рятунку. Ми леліяли думки, щоб потрапити на західній фронт і то-

³ »Тигри« і »Пантери« — назви німецьких танків.

ді при першій же нагоді здатися в полон, а тут ось яка несподіванка. . .

— Може не всюди таке трапляється, як у Вальфенді, — заспокоював його Вуті, закурюючи свою невідступну люльку. — Он я говорив із саперами, й вони запевняли мене, що на тому фронті, де не лютують завзяті бої, обидві сторони завжди беруть полонених.

Здичавіння знаходить на людей, — кривився Стравінка, обмацуючи своє підбите око.

— Не дивуйтеся, — втрутився Зухт, — підходить кінець війні. Нацисти казяться, бо її програли, а союзники стають безоглядними, бо хочуть якнайшвидше розгромити Німеччину. Тому то така жорстокість і в одних, і в других. . .

Вишневий мав гарячку й лежав на подертому ліжку, закутаний коцями, у просторій залі напіврозбитого шкільного будинку, в якому розташувалася на відпочинок карна сотня. Її поповнювали свіжо присланими штрафниками, вихопленими зі страхітливих військових концтаборів. Всі вони були залякані, стероризовані, схудлі й виголоджені, тому ніяк не могли прийти до себе та ввійти у свою примусову роль штрафних вояків, призначених на певну смерть.

Лейтенант Гайцер приніс вістку, що нібито першу сотню мають знову прилучити до першого карного батальйону, й він буде висланий на східній фронт, а, властиво, на оборону Берліну. Така вістка дуже стривожила штрафників, бо нікому з них не хотілося опинитися знову на страхітливому східньому фронті.

Проте, однієї ночі знялася тривога, і штрафників, разом з іншими частинами, які стояли на відпочинку, повезли автомашинами з погашеними рефлекторами під фронтову лінію.

Коли прибули сюди, почало дощити. Всі відділи одержали наказ іти на позиції, і вояки крокували тим, що ще перед кількома днями було гарним лісом. Тепер же всюди бовдуріли поторощені дерева, лежало пошматоване гілля, стовбичили спалені панцери, пороз-

бивані автомашини та гармати й лежали трупи постріляних і спалених вогнеметами вояків.

Нісся нестерпний сморід, і всіх почало млоїти.

Пройшовши знищений ліс, частини штрафників до призначених їм відтинків. Перша сотня штрафників змінила вермахтівську піхотну сотню й залягла в шанцях. По ворожому боці, як говорили вермахтівці, стояли шотляндці, й вони ще перед полуднем пішли в атаку на становища першої карної сотні. Штрафники привітали їх зливою кулеметного та крісового вогню і примусили наступаючих залягти. Але на лівому флангу, де були вермахтівські відділи, шотляндці вдерлись до окопів, і там кипів рукопашний бій. На підмогу вермахтівцям надбігли есеси і швидко викинули шотляндців з окопів, розстрілявши тут же, на місці, кільканадцятьох вермахтівців за те, що вони хотіли здатися в полон.

Після невдалого штурму, того ж самого дня по полудні рушили в атаку важкі британські танки, за якими знову йшли шотляндці, і штрафники викинули їм назустріч нові протипанцерні радіовикличні міни. Танки сунули вперед, не звертаючи ніякої уваги на міни, а шотляндці, побачивши вперше такі округлі кулі, навіть не знали, що це зброя. Одні обходили їх іздалеку, інші штовхали кулі, а декотрі пробували брати їх у руки. На подану команду штрафники натиснули контрольні вмикачі, й невинні на вигляд округлі кулі експльодували громовисто, підриваючи танки та шматуючи піхотинців. На протязі декількох хвилин було знищено кільканадцять панцерів, а шотляндська піхота в переполоні погнала до своїх окопів.

Знову заревли гармати.

Важка британська артилерія почала шалено обстрілювати німецькі становища.

Через кілька днів першу карну сотню зняли з позицій, і штрафники, завантажившись у довжелезний ешелон, поїхали разом із танковою та ессівською дивізіями на східній фронт.

»Марно пустку безконечну
Роздере ридання ваше,
Бог, ані люди вас не вчують,
Лише я вчую: ваша смерть«.

(»Поза межами болю« — О. Турянський).

ЗЛОЧИНЦІ ТРИВОЖАТЬСЯ...

— Ви хитрючий і проворний ділок, докторе, — реготнув штандартенфюрер, крутнувши у своїх руках пляшку першорядного французького коньяку.

— Війна вчить людину промишляти, — промовив зі скромним виглядом елегантно одягнений мужчина середнього віку, який сидів при столикові й ніби знехотя грався чаркою.

— Не вдавайте скромняги, старий лисе, — тіпнув штандартенфюрер мужчину за плече своєю великою жилавою рукою. — Краще випиймо за погибель наших ворогів.

Обидва цокнулися чарками.

— До речі, — продовжував штандартенфюрер, — у Берліні були завжди високої думки про вас, докторе, й говорили, що практично для вас немає нічого неможливого. Мовляв, що доктор Кропп захоче, те й видобуде, хоч би з-під землі. . .

— Ну, це не завжди так вдається, — посміхнувся Кропп. — Але мушу сказати, що мені щастить. Уже десятки разів був у таких тарапатах, що ледь-ледь не наложив головою. Проте, якось усе щастило виходити з халеп живим і цілим.

— Отож то. Ви народилися, докторе, в чіпці щасливця. Вам вічно везе, навіть у таких собачих часах, як тепер. Чорт побери! — насупився раптом штандартенфюрер. — До чого оце ми дійшли? Були світовою потугою, мали цілу Європу в своїх руках, а тепер приходять нам кінець. Довоювалися. . .

По його обличчі промайнула гірка усмішка.

— Доведеться декому повиснути на шибениці, — спокійно сказав Кропп.

— У всякому разі не мені. Немає дурних. Хай вішають Геббельса, Гімлера чи навіть нашого Кальтенбруннера. До того ж іще невідомо, як закінчиться війна.

— Так чи інакше, а ми її програли. . .

— Ви хочете сказати, що надходить час думати про власну шкуру? — хитро прищулився штандартенфюрер.

— Я того не кажу. Це була б зрада нашого обов'язку супроти фюрера та ідеалів націонал-соціалізму.

— Ідять ви до чорта, докторе, з вашими ідеалами! Хто сьогодні ще вірить в них? Рускі вже досягають Берліну, а союзники вже давно сфорсували Райн. Як довго ми ще зможемо втриматися?..

— Треба бути приготованими на всякі несподіванки.

— Та ще й і прикрі, неправда ж?..

— На жаль, так, — ствердив Кропп.

— А хіба не можна їх якось обійти?

— Звичайно, що можна. Але для цього потрібно, — тут Кропп потер пучки своїх пальців, що означало — гроші.

— Скільки?

— Багато. . . Яка ціна голови штандартенфюрера Альберта фон Фрезенбурга?..

— Ч-чорт. . . Чому ви думаєте, що моя особа така важлива?

— Може маю сказати вам, що думає альянтська розвідка про штандартенфюрера Альберта фон Фрезенбурга, одного із близьких співробітників Кальтенбруннера?..

— Не треба. Для мене це не буде новиною. Давайте будемо говорити конкретніше. Що ви мені пропонуєте?!

— Секретну втечу до Швейцарії, фальшиві документи й виїзд до Південної Америки. Правда, вам до-

ведеться залишитися на певний час у лісовій гушавині й жити там, поки світ не втихомириться.

— До лиха! Це ж страхіття! Як я зможу звикнути до життя у джунглях?!

— Доведеться звикати, мій дорогий штандартенфюрере! Все таки, як не кажіть, а краще жити у пралісах, ніж повиснути на шибениці чи згинути від ексукуційної сальви.

— Доннерветтер! — захвилювався штандартенфюрер. — Мушу передумати цю справу. Чи ви особисто займатиметеся нею?

— Звичайно, — кивнув головою Кропп, — все важливіше я полагаджу сам, а коли ви опинитеся у Швейцарії, там вами заопікуються мої агенти.

— А в Південній Америці?

— Там також. Я маю всюди своїх людей.

— Але ж і пройда з вас! Дайте мені тиждень часу, щоб я добре продумав усі перипетії.

— Задовго ждати, герр штандартенфюрер. Нам горить земля під ногами. Найбільше — три дні. В наступну середу хочу мати вашу відповідь.

— Нехай буде по-вашому. Що візьмете — золото чи брильянти?

— Може бути золото.

— Скільки?

— Двісті тисяч доларів.

— Ви збожеволіли? — аж підскаочив штандартенфюрер. — Звідки ж я візьму таку суму грошей?

— Я ніколи й ніде не чув, що штандартенфюрер фон Фрезенбург — убога людина, — знизав раменами Кропп. — Хіба ж із акції мадярських жидів ви не поклали до своєї кишені кілька мільйонів марок?

Штандартенфюрер Альберт фон Фрезенбург мало не остовпів із несподіванки.

— Ви звідки про це знаєте?

— В одного пана служимо, — лукаво підсміхнувся Кропп. — Але я вам не заздрю, що ви попаслися в тій акції. . . Коли ж ідеться про відправлення вашої особи в безпечне місце, то, вважаю, ви розумієте, що

така, до речі вельми ризиковна, справа вимагає чимало труду й великих видатків.

Штандартенфюрер почав міряти кімнату широкими кроками, а його чоло зморщилося в задумі.

— Чи вважаєте, що втеча пройде успішно й безпечно?

— У цьому можете не сумніватися. Я вже відправив відомим мені шляхом яких дві десятки партійних асів, котрі тепер спокійнісінько смажаться під палючим сонцем Бразилії. Звичайна річ, що офіційно всі вони «віддали своє життя за фюрера й фатерлянд», бож інакше й бути не може. . .

— Ви сильно ризикуєте, докторе, — здивувався штандартенфюрер. — А якби так хтось вас зрадив і доніс Кальтенбуннерові? Він розірвав би вас на кусники.

— Кальтенбуннер не такий дурний бегемот, як виглядає. Він тепер також тремтить за свою шкуру. Коли корабель має потопати, то із нього заздальгідь утікають усі пацюки. Так само й наш Кальтенбуннер. Він уже не раз добре скористав із моїх зовнішніх зв'язків, і хто знає чи одного дня не звернеться до мене з такою самою справою, яку ми оце зараз обговорюємо?.. Хто знає?!..

* * *

Війна ще всюди метелилася й витанцьовувала на руїнах колись гордого Третього Райху, але в затишній віллі, над чудовим озером Юбірґзсе, було тихо і, здавалося, ніби зовсім безтурботно.

У просторій вітальні, стіни якої були обкладені чорною дубовою панелею, скрізь розставляли свої крила опудала гірських орлів, диких гусей і фазанів, висіли крилаті оленячі роги та веселили очі різна до рога ловецька зброя.

По середині вітальні тягнувся великий дубовий стіл, обставлений такими ж масивними дубовими, проте зовсім вигідними кріслами. Крізь різнобарвні скельця вузьких, але високих вікон до вітальні вливалось

веселе весняне порання. Ще було ранувато, одначе обергрупенфюрер Ернст Кальтенбруннер уже працював у своєму кабінеті, за чималим магоневим бюрком. До цього кабінету й позвали з вітальні штандартенфюрера Альберта фон Фрезенбурга, викликаного терміново з Берліну до затишної вілли шефа грізного РСГА.

— Сідайте, — буркнув Кальтенбруннер, кивнувши на привітання штандартенфюрера. Він почав копірситися в паперах, гортаючи їх своїми здоровенними ручищами, які, здавалося, вже були готові когось лупцювати.

Штандартенфюрер примостився на кріслі й насторожився. З таким зарізякою й катом, як Кальтенбруннер, немає жартів. Одне необережне слово, і пропала людина, байдуже хто вона — звичайний собі смертельник, партієць, генерал вермахтівської дивізії, чи есесівський полковник. Навіть собака не гавкне. . .

— Ви з глузду з'їхали, чи що? — раптом виричався грізно Кальтенбруннер на штандартенфюрера.

Фрезенбург аж здригнувся від несподіванки, не знаючи, чого це Кальтенбруннер сердиться на нього.

— Чи може знати, в чому справа?

— Ще й питаєте! Хто ж це, як не ви, доручили цьому телепню Герстові полагодити секретну висилку нашого золота до швайцарських банків!

— Ви ж самі, герр обергрупенфюрер, доручили мені говорити в тій справі з Герстом.

— Не брешіть! — гаркнув сердито Кальтенбруннер. — Я говорив вам про Кроппа, а не про Герста. До речі, де тепер обертається цей пройдисвіт Кропп?

— У Зальцбурзі.

— Добре. Він буде негайно потрібний. Кат-зна, що діється. . . Фюрер дає свої накази, Гімлер свої, і розбирайся в них. Гімлер, мабуть, переговорює таємно зі союзниками.

— Не може бути! — вигукнув Фрезенбург, невимовно здивований.

— Не галасуйте! Чому не може бути? Навіть ос-

танній дурень скаже сьогодні, що ми програли війну. Тому треба шукати якогось рятунку. Не будемо ж звертатися до руских. Союзники все ж не такі харцизяки, як рускі. . .

— Я ніяк не можу собі уявити, щоб Гімлер перемовнював з альянтами, — продовжував дивуватися штандартенфюрер.

— Виглядає, що це правда. Таке я вичув у розмові із Шеленбергом. Цей також мачає свої пальці в ту справу. . .

— Цікаво, чи Гімлер має фюрерову згоду на переговори?

— Говорите, мов дитина, — скривився Кальтенбруннер. — Фюрер застрілив би Гімлера власноручно, коли б він прийшов до нього з такою пропозицією, до того ж іще у теперішньому критичному часі. Мене інформують, що з бункеру фюрера стараються вирватися всі, хто тільки може, щоб виїхати геть із Берліну, поки рускі не оточуть його цілковито.

— Тоді хіба Гімлер веде переговори на власну руку?..

— Хай веде. Може до чогось договориться із союзниками. Я можу його заденунціювати, але того не зроблю, бо ж навіщо втрачати якусь все таки еventуальну надію? Гімлер — падлюка і свиня, але так довго, як він може зробити щось путне для нашого рятунку, не слід його губити. Мої люди одержали наказ пильно слідкувати за переговорами, й коли я тільки матиму щось конкретніше у своїх руках, тоді притисну райхсфюрера до стіни і скажу йому таке: «Майн лібер Гайндріх! Ти поганий камерад, коли хочеш рятувати лише свою власну шкуру, а не думаєш про інших. Якщо рятуємося, то всі, коли ж ні, то я тебе прострелю отут, на місці, за зраду фюрерові, партії й Німеччині. . .» Ось так, — Кальтенбруннер хляснув рукою по кобурі, а потім покосився на штандартенфюрера: — Ви, звичайно, нічого не чули й нічого не знаєте. . .

— Яволь, герр обергруппенфюрер!

— Гаразд. Зараз же викличте по телефоні Кроппа до Мюнхену. Беріть машину та їдьте на зустріч із ним. Обговоріть докладно справу секретного вивезення золота до Швейцарії. Повертайтеся ще такі сьогодні вночі. До того часу тут усе буде приготоване, й вам доведеться відтранспортувати золото в автомашинах в Альпи, до швейцарського кордону. Охорона буде наша. Потрібна якнайбільша дискреція. Ніхто не сміє зупиняти автомашин. Я виставлю спеціальний маршбефель¹ з моїм власноручним підписом. Коли б хтось присікався — стріляти без пардону... Зрозуміли?!..

— Яволь!

— Можете йти, — звелів Кальтенбруннер.

— Гайль Гітлер! — вигукнув штандартенфюрер, радий, що все скінчилося добре. Кальтенбруннер — харцизяка. Сам говорив йому про Герста, а коли не вийшло діло, тоді, мовляв, ти завинив!.. Герст відома паскуда, пронюхав письмо носом і швиденько змився Кальтенбруннерові з-під рук.

Альберт фон Фрезенбург знову здригнувся, глянувши на віллу Кальтенбруннера.

Потопала в розквітлих кущах.

Тиха й сумирна. Ніхто навіть не припускав би, що в тій віллі причаївся один із найгрізніших хижаків умираючого гітлерівського Райху й із неї шле свої кровожерні прикази всюди там, де ще тримається гітлерівський режим, а виконують їх люди у шкірянках, які вриваються в любій порі дня чи ночі до мешкань, забирають невинних людей, волочуть їх до в'язниць, засилають до концтаборів або і стріляють у потилицю без ніякого суду.

Втікати!..

Втікати геть і почати жити новим життям... .

Забути божевільного фюрера, криваве РСГА, Гімлера й минуле... .

Доктор Кропп хоч і меткий пройдисвіт, — міркував штандартенфюрер фон Фрезенбург, сідаючи в чор-

¹ Маршбефель — доручення службової поїздки.

ний «Мерседес», — проте він, мабуть, іще не розкусив добре Кальтенбруннера. Це запеклий партієць. Його тягтимуть на шибеницю, а він усе ще кричатиме «Гайль Гітлер!» Фрезенбург не вірить ані крихітки обергрупенфюрерові. Не вірить і в те, що він говорив про Гімлера. Але хто знає?.. Може і правду казав Кропп, що Кальтенбруннер думає про рятунок власної шкіри... Хто сказав, що німці вміють пре-красно вмирати? Це велика брехня...

Мчить «Мерседес» широкою дорогою, під охороною озброєних ерестівців на мотоциклах, а штандартенфюрер фон Фрезенбург потонає у власних думках.

...Війна. Довелося йому воювати у Франції та на Балканах, пробув довго на східньому фронті, був там поранений. Сподівався, що залишиться в есеках. Його ж приятель, який мав високу посаду в РСГА, завербував його до райхсвіхергайтєгавту. Й пішло. На нього звернув увагу Гімлер, й Альберт фон Фрезенбург підіймався швидко по щаблях службової драбини.

В міжчасі дійшло до розриву між ним і його батьком, старим пруським шляхтичем, колишнім судовим радником. Конрад фон Фрезенбург не любив гітлерівців і незабаром після приходу Гітлера до влади подався у відставку та осів у своєму невеличкому родинному маєтку, від якого й виводилася назва селища — Фрезенбург.

Сторонився від політики. Крім нагляду за маєтком, плекав троянди. Радів як пахощами пишних троянд наповнюваний город і цілував пуп'янки їхніх туго згорнутих пелюсток. Піклувався ними, наче своїми дітками. Вони ж розквітали чудово, й тоді «старий пан на Фрезенбурзі», як його називали селяни, безмірно ними насолоджувався.

І молився Богові.

На вістку про загибель двох синів на східньому фронті, Конрад фон Фрезенбург спохмурнів, і, здавалося, що важке горе зігнуло його бадьюру, колись юнкерську постать. Щось обірвалося в його житті й чогось йому гостро забракло...

З того часу зненавидів лото нацистський режим.

Після замаху на Гітлера, його забрало Гестапо. Так як прийшов із городу, в солом'яному брилі та в робочих штанах. У вітальні стовбичили гестапівці — двоє молодих, найжених завзятістю, й один старший віком, з удаваною байдужністю на обличчі. Що вони сказали тоді? «Ви арештовані, герр Конрад фон Фрезенбург!»

«Старий пан на Фрезенбурзі» не налякався, ані не здивувався. Попрощався мовчки зі своїми заплаканими невістками й онуками, і гестапівці повели його до чорної лімузини.

Повернувся додому через півроку.

Схудлий, скатований і ще дужче сивий. Сказав твердо Альбертові, який вже був полковником, що коли він хоче бути його сином, то мусить покинути службу в злочинному РСГА. Якщо ж ні, то хай навіть не признається, що він його син.

Альбертові було шкода батька. Але що він міг вдіяти? Вороття вже не було.

Й немає...

Тепер же треба основно думати про свій рятунок. Не може попадатися в руки ні руским, ані західнім союзникам, бо в обидвох випадках йому не минути суворої кари.

А жити так хочеться.

Він іще молодий, і життя ще перед ним...

Мчить швидко машина широким шосе, а ще швидше пролітають невеселі думки в голові штандартен-фюрера Альберта фон Фрезенбурга.

Зі заходу надтягає ціла хмара гримучих бомбовиків.

Ревуть пронизливо сирени...

»Одгук останній бій, і синь відкрили хмари,
І вправ цілунком мак на чорний слід сотень,
Поклав на гріб країн сліпучий миру день,
Вінок з холодних сліз, розгублених марень«.

(«Мир» — Теодор Курпіта).

ОСТАННІЙ БІЙ

Руїну, смерть, насилля і грабіж несли наступаючі советські війська на німецьку землю.

Два з половиною мільйони червоноармійців насувалися грізною, нестримною лавиною на столицю Третього Райху. Великі танкові з'єднання й мотомеханізовані частини, проламавши й зім'явши німецьку оборону, оточували Берлін з усіх сторін. Зі знищеного, розбомбленого міста втікали річищами маси цивільного народу, чужоземних робітників, забраних на примусову працю до Німеччини, та відходили різні розбиті військові частини. Густі маси людей заповнювали всі дороги, що вели на захід, і серед того людського муравлища годі було навести будь-який порядок, не зважаючи на брутальність військової жандармерії та есесів.

Хто тільки міг і мав найменшу можливість, утікав із загроженої столиці, наляканий панічними поголосками про страхітливу поведінку советської солдатні. Вона вбивала, грабувала й насилувала. Сп'янілі перемогою советські вояки плюндрували міста, грабували крамниці та маґазини, руйнували й палили господарства, вбивали невинних людей. Дізнавшись, що німецькі жінки й дівчата приховуються в пивницях, солдати підпалювали доми або вкидали ґранати до пивниць, коли жінки й дівчата не хотіли з них виходити. В місцевостях, захоплених советськими військами, розбурхана товпа примусових робітників розправлялася брутально й дико з німецькими громадянами. Всюди діялися макарбичні сцени.

В міжчасі залізний перстень довкола Берліну з

кожним днем затискувався щораз дужче. Тринадцятого квітня 1945 року в Торгав над Ельбою лейтенант Вільям Д. Робінсон із 69-ої американської дивізії зустрівся зі совєтською стежею. Того ж дня німецький Райх був розвятий надвос американськими формаціями першої армії генерала Годжа й військами першого українського фронту маршала Конєва.

Американські панцерні й мотомеханізовані частини широкими клинами розколювали західній фронт і захоплювали в процесі цілі німецькі дивізії. Ввесь північний відтинок західного фронту заламався, а оточену дев'яту німецьку армію генерала Буссе бомбардувало вдень і вночі совєтське летунство. План Гітлера, щоб дев'ята армія, пробившись з оточення, з'єдналася із дванадцятою армією генерала Венка і йшла на допомогу Берлінові, виявився нереальним. Дванадцята армія вже не мала ніякої босздатної сили. Відмовився від протинаступу також і есесівський генерал Фелікс Штайнер, маючи до своєї диспозиції ледве одну придатну до операцій панцерну дивізію та різношерсту вояцьку збиранину.

Катастрофічна ситуація на східньому фронті, якщо про такий іще можна було говорити, й величезна перевага альянтських військ на західньому фронті захитали сталеву німецьку дисципліну. Армійські й корпусні командири на західньому фронті почали діяти на власну руку, не прислухаючись до заплутаних і протирічних собі наказів головного німецького командування. Всім було ясно, що надходить кінець, і дні Третього Райху вже пораховані. Воювали ще тільки есесівські дивізії та деякі вермахтівські великі формації, командири яких були фанатичні нацисти. Міста в центральній Німеччині одне за одним швидко піддавалися й вивішували на державних будинках білі прапори.

Все таки, не зважаючи на катастрофічну ситуацію, гітлерівці рішили обороняти Берлін. Гарнізон оточеної столиці складався з однієї панцерної дивізії, чотирнадцяти піхотних дивізій, чотирьох стрілецьких

дивізій та трьох дивізій, котрі вишколювалися й формувалися. На відтинку східнього фронту, який іще тримався, оперували сімнадцятий панцерний корпус, кілька піхотних дивізій і десять дивізій артилерійського корпусу генерала Мозера. Отже, загально, до диспозиції головного командування було біля 35-ти неповних дивізій для оборони Берліну й того відтинку східнього фронту, який іще втримувався. Всім дивізіям бракувало виряду, не було постачання і резерв.

Проти них советське головне командування кинуло два з половиною мільйони вояків, 41.600 гармат і гранатометів, 6.250 танків і моторизованих гармат та 7.500 літаків. Перевага була така велика, що подекуди совети зосереджували на одному кілометрові фронтвої лінії по 900 гармат.

Шіснадцятого квітня 1945 року, о п'ятій годині ранку, заревло сорок тисяч советських гармат, а через двадцять хвилин сотні тисяч советських піхотинців і тисячі панцерів пішли в наступ. Почалася велика й остання офензива, ціллю якої було здобуття Берліну з його майже тримільйоновим населенням і гарнізоном із біля сто тисячів вояків.

Перший карний батальйон 138-го карного піхотного полку, який мав відправитися на східній фронт, хоч був поповнений та озброєний до зубів, так і не вирушив до місця свого призначення. З того приводу штрафники вельми раділи, бо нікому з них не хотілося вмирати в кінці війни за ненависний гітлерівський режим. Командир батальйону майор Карль Гопф, колишній генерал, zdeградований до ранги майора й перекинений до карного полку, використовував кожну нагоду, щоб саботувати суперечливі собі накази своїх зверхників, тим більше, що команда полку потрапила в американський полон, і перший карний батальйон, як самостійна одиниця, був прилучений до 135-ої панцер-гренадирської дивізії, котра, разом з іншими дивізіями армійської групи «Захід» мала йти на виручку берлінському гарнізону. Одначе, цілу групу міцно затискували з півдня й заходу наступаючі аме-

риканські війська, і про будь-яке просування групи на схід не могло бути й мови. Крім того, всі боялися попасти в советський полон, й армійське командування, не зважаючи на декотрі погрози головної німецької команди, не поспішало відправляти дивізію на відсіч Берлінові. Всім було ясно, що німці вже не мають сили, щоб розірвати перстень довкола своєї столиці й відтиснути советську навалу.

В кінці квітня 135-та панцер-гренадирська дивізія почала відчувати брак харчів. Постачання не було ніякого, бо всі великі магазини захопили американці. Армійська інтендантура розводила безрадно руками, мовляв, нічого не вдієш, треба сильно скорочувати вояцькі пайки. Звичайно, що на тому штрафники найбільше терпіли, бож вони були тільки причіпкою до дивізії. Роздобути харчів у селах теж не було легко, бо вся околиця, близька й дальша, була заповнена військом. З огляду на це, штрафники мусіли жити на дуже мізерному вояцькому пайку.

* * *

В сільському просторому шинку було глітно. За старими масивними дубовими столами сиділи вояки з різних частин і пили дшевеньке пиво. В куті хтось бренькав на піяніні, хтось вигравав на гармонійці, а група вюртембергців співала горласто популярну вояцьку пісеньку «Фор дер касерне» («Перед казармою»):

"Vor der Kaserne, vor dem grossen Tor,
stand eine Laterne
und steht sie noch dafor,
So woll'n wir uns da wiederseh'n
bei der Laterne woll'n wir stehn
wie einst Lili Marleen".*

* »Перед казармою, перед великою брамою,
Стояв ліхтар

І стоїть він ще й досі,

Так, що там ми побачимося,

Стоючи при ліхтарі

Як колись, Лілі Марлен« (вільний переклад).

Дехто з підхмелених вояків уже куняв, не зважаючи на крикливу пісню й голосну музику.

Есесівці з панцерної дивізії пересварювалися із шинкарем, дорікаючи йому, що він приховує від них смаковитіше пиво, а шинкар присягався, що такого пива й на лік ніде не можна закупити. Проте, есеси не йняли йому віри й цілий час до нього присікувалися.

Нараз до шинку зайшли два військові жандарми — штабсфельдфебель¹ та обергефрайтер² і почали провіряти зольдбухи³ та перепустки. Вони прискіпалися до саперів із 21-шої дивізії, чому ті не мають продовжених перепусток на нічний вихід. Давніше поява військової жандармерії в шинку завжди викликала страх серед вояцтва. Адже «бляхарі» могли причепитися за будь-що до вояка чи підстаршини. Але тепер цього страху вже не помічалось, навпаки — вояцтво похмуро й недружелюбно споглядало на жандармів, а здоровенні хлопці з панцерної дивізії почали перешіптуватися між собою й зиркати вовком на жандармів, коли вони все дужче й дужче чіплялися до стурбованих саперів.

Невідомо чим скінчилася б ця тяганина жандармерії із саперами, якби до шинку не ввійшов присадкуватий, середнього віку лейтенант танкових частин. Його обличчя було дисфігуроване. Носа зовсім не мав, а лице було жахливо попечене. Не було у нього теж брів і правого вуха. Зате на шиї висіло одне з найвищих воєнних відзначень — лицарський хрест із брильянтами. Озирнувши приміщення і побачивши, що жандарми чіпляються до саперів, лейтенант спроквола підійшов до них.

— Альзо, що таке діється тут?..

Штабсфельдфебель миттю виструнчився й відрпортував:

¹ Штабсфельдфебель — бунчужний.

² Обергефрайтер — старший вістун.

³ Зольдбух — військова книжка.

— Штабсфельдфебель Ганс Шмок і обергефрайтер Йоганн Кітель проводять контролю зольдбуків і нічних перепусток!

— Ах, зо! Сподіюсь, що знаходите все в порядку?

— Яволь, герр лейтенант, — гаркнув штабсфельдфебель. — Тільки, ось, сапери із 21-ої дивізії не мають продовжених нічних перепусток.

— Не звертайте уваги тепер на такі дрібниці. . . це не в казармах. Головне, щоб усі мали свої зольдбухи, — мовив лейтенант, замовляючи пиво. Від пояса звисав у нього невеликий мечик у золотій піхві з вигравірованим орлом і свастикою. Побачивши, що штабсфельдфебель витріщився на таку дорогу річ, лейтенант посміхнувся.

— Гарна штучка, що?.. Це особистий подарунок мені від фельдмаршала Манштайна за донську кампанію. . . Ви не були на фронті, штабсфельдфебель, правда, чи були?.. Коли були, то напевно бачили, як горять живцем танкісти. . . Я теж горів. . . Лише горстка нас, покалічених танкістів залишилася в живих, після великої панцерної битви над Доном. . . Так, так, штабсфельдфебель, горіти в танку, це не проводити контроль зольдбуків. . .

Збентежений штабсфельдфебель моргнув оком на обергефрайтра, й вони козирнувши лейтенантові подалися мовчки зі шинку.

За ними понісся голосний сміх зраділих саперів.

* * *

Була ніч із 30-го квітня на 1-ше травня 1945 року.

Вишневий і Люце тієї ночі повнили службу. Їм припав обхід села, й вони обійшли його, не поспішаючи. Заглянули в шинок, пройшлися повз усі квартири карного батальйону й пізно вночі зайшли до шкільного будинку, де приміщувалася їхня перша сотня. Зайшли на свою квартиру. У шкільній кімнаті все ще було гамірно. Біля столу сиділа група штрафників і дискутувала гаряче між собою, не звертаючи ніякої уваги на ремствування тих, що хотіли спати.

Вуті, як звичайно, покурював свою люльку і прислухався спокійно, як молодий штрафник Вернер присікався до старшого віком штрафника, колишнього вермахтівського zdeградованого полковника, Вутліба фон Гефе.

— Ви, офіцери, винні в тому, що наділи нацистське ярмо на шию німецькій нації, — із запалом говорив Вернер. — Ви ж підтримували Гітлера та сліпо виконували його божевільні прикази. Ви, боягузи, не відважилися виступити проти того маніяка, котрий завів нашу націю в прірву, бо, мовляв, офіцерська честь і присяга не дозволяли вам на такий виступ. А те, що мільйони німців загинули кат-зна за що, то вам байдуже, еге ж. . . Через таких, як ви, герр оберст, і я опинився в карному батальйоні, бо не втерпів і вичитав подібному до вас йолопові, що не хочу служити тиранії, і наплювати мені на фюрера. . . Через нього, клятого, згинула вся моя родина, будь він тричі проклятий! — вибухнув плачем молодий штрафник.

Фон Гефе мовчав, похнюпившись. Що міг сказати молодому Вернерові він, полковник іще пруської школи, відзначений лицарським хрестом із мечами, учасник севастопільської кампанії, боїв під Харковом, він — нащадок пруської шляхетської родини, спорідненої з Гогенцолернами? Його zdeградували й запроторили до карних частин лише за те, що в безвихідній ситуації, побоюючись оточення, щоб не попасти цілому полкові в советський полон, він зарядив відступ свого полку, всупереч наказам дивізійного командування.

— Гансе, — звернувся Люце до заплаканого Вернера. — Ти неслухно нападаєш на оберста. Німецькі офіцери тільки частинно винні в тому, що сталося з Гітлером. Це вина всіх нас, цілої нашої нації, яка, захопившись приманливими кличами, парадями і пропагандою тоталітарної системи, навіть не стамилася, коли ця система вхопила її за гортанку так, що далі вже й нікуди. Хіба ж не ревіли німецькі маси спонтанно «Гайль Гітлер!»? Це була психоза, що полонила

ввесь нарід. Хто не підпав під її вплив, той скоро потрапляв до концтаборів. Брутальна нацистська система ламала всякий, хоч би й найменший спротив. А що торкається вояків, то ті з них, які мали щастя врятуватися від розстрілу, йшли до карних частин. Оберст фон Гефе опинився серед нас тому, що був людяним старшиною й хотів рятувати свій полк від смерти та ворожого полону. Значить, він добрий командир, і не слід тобі його так гудити. . .

— Ганц рехт!⁴ — схвально захитав головою Вуті.

— Дякую вам, майн герр, — кивнув йому рукою полковник.

Доведений до сліз Вернер був би, мабуть, іще досадував, але несподівано до кімнати зайшов стурбований лейтенант Гайцер. Штрафників дуже вразило його повідомлення про те, що командир панцерного корпусу дав наказ вести підготовку до наступу на американців, який має розпочатися через два дні. В наступ іде також і 135-та панцер-гренадирська дивізія, а з нею й карний батальйон, як одна з ударних передових частин.

— Він що — збожеволів? — підірвався з-за столу фон Гефе. — Навіщо ж губити даремно людей і пхати їх на певну смерть, коли війна ось-ось скінчиться?..

— Що робити, — низнув байдуже плечима лейтенант, — наказ є наказом. . . Не можемо відмовитися, бо тоді перестріляють нас, мов горобців. . .

— Правда, — насупився Вуті, — біля нас розташовані дві есесівські дивізії. Вони зітруть наш батальйон на порох. . .

— Пора спати, камераден, — сказав лейтенант, — бо завтра вранці будемо готуватися до вимаршу на фронт.

Він уже хотів відходити, коли в радіоголоснику почувся хрипкий голос диктора. Він заїкався і тремтів, коли повідомляв: «Наш фюрер, Адольф Гітлер, поляг за Німеччину у своїй оперативній головній квар-

⁴ Ганц рехт — зовсім правильно.

тирі в Берліні. У заповіті фюрер призначив своїм наслідником великого адмірала Деніца».

Після цього залунала повільна сумовита мелодія Брюкнерової сьомої симфонії.

В кімнаті стало тихо.

Вишневий глянув на штрафників. Усі вони були заскочені такою несподіваною вісткою, але в їхніх очах світилася радість.

— Готт зай данк!⁵ — промовив по хвилині Вуті.

— Ходімо, Люце, далі в обхід, — звернувся Вишневий до свого товариша.

За ними вийшов мовчки з кімнати лейтенант Гайцер.

Наступного дня есесівські дивізії, танкові з'єднання і 135-та панцер-гренадирська дивізія вирушили на фронт. Нікому не хотілося йти в наступ на американців, але командир корпусу, заїлий гітлерівець, не хотів і слухати уговорювань дивізійних командирів, які відраджували починати наступ проти переважаючих американських військ.

Четвертого травня вранці загриміли німецькі гармати, а «тигри» і «пантери» посунули на американців, стріляючи без угаву. За танками йшли гренадири, а потім піхота. Неочікуваний німецький наступ заскочив американців, і вони хутенько дременули зі своїх окопів. Того дня німецькі танкові з'єднання вклинилися доволі глибоко в запілля американців. Але американське командування негайно викликало на допомогу летунство, й на німецькі танки налетіла ціла хмара американських штурмовиків, які, знищивши велику кількість панцерів, примусили німецькі танкові формуції завернути назад. За відступаючими панцерами посунули американські танки та штурмові гармати й насадила піхота.

Всюди кипів лютий бій. Горіли господарства на полях. Важкі сталеві потвори торожили дерева, розвалювали доми, розчавлювали огорожі, бризкали вогнем

⁵ Готт зай данк! — дякувати Богові!

і загорялися, спалювані бомбами, протитанковими мінами й базуками або протипанцерними п'ястукми. Клекотіла несамовита стрілянина, і всюди рвалися стрільна. Над полями слався густий дим, а земля встелювалася незлічними трупами — німецькими й американськими.

Перед вечором німецький наступ остаточно заламався, й усі частини почали поспішно відступати. Як звичайно, штрафники одержали наказ стримувати ворожий протинаступ, щоб відступаючі формації могли зібратися докупі. Одначе вже вранці наступного дня американці засипали жахливим гураганним вогнем німецькі позиції і зім'яли геть німецьку оборону. Хто не згинув, — попав у полон.

Вуті, побачивши, що на його чоту насувається широка лава американських піхотинців із настовбурченими багнетами, настромив на автомат білу хустину й почав нею вимахувати.

— Здаємося! — загорлав Люце по-англійському.

— Генде ап!⁶ — загаласали американські вояки, навалюючись хмарою на шанці.

Штрафники підняли руки вгору.

Американські піхотинці, оточивши їх миттю з усіх сторін, відібрали зброю, обшукали й повели під охроною у своє заплілля.

⁶ Генде ап! — руки вгору! (англ.)

»Засіяло поля жорстоких війн,
Розвіялись по світі ветерани,
Народи йдуть. Часи летять без змін.
Забуті тіні із могил не встануть«.

(«П'ята пісня» — Юрій Яновський).

ЕПІЛОГ

Ішло літо 1946-го року.

На полях, які оточували своїми крилами простірний табір військовополонених, тим разом уже німецьких вояків, тут і там починалися жнива.

Духмяніла скошена трава, а легкий вітерець прогулювався у верхів'ях дерев та вигойдювався на хвилях стиглого збіжжя.

Проте, не зважаючи на чудове літо, серед звалищ і румовищ блукали німий смуток із розпукою.

Двигаючи наплечники та стискаючи в руках клунки, звільнені з полону, змарнілі Вишневий, Вуті, Зухт, Люце і Стравінка йшли вулицями зруйнованого Авлендорфу, пробираючися до залізничної станції.

Скрізь стирчали руїни, а серед них метушилися робітники, розчищуючи каміння і цеглу. На головній вулиці вже видзвонювали трамваї й часто ганяли американські «джіпи».

На залізничній станції гомілася різношерста юрба. Було тут повно чужоземних робітників, які збиралися громадно в дорогу до своїх батьківщин, обладовані неймовірно кількістю великих клунків; цілі гурти німецьких вояків, звільнених із полону, облягали потяги; крутилося на станції також чимало американського вояцтва.

На бічних рейках сумували розбиті вагони, за ними тяглася широка мережа засіків із колючого, вже іржавого дроту, а оподалік обростав будяками спалений німецький «тигр».

Сліди нещодавньої війни всюди були такі видні, начебто вона скінчилася тільки пару тижнів тому.

Колишні штрафники почувалися ніяково. Довге спільне перебування в карних частинах їх міцно здружило. Разом були і в американському полоні, а тепер приходить розлучатися.

Вуті вертається додому. Хоч він і утратив родину, але все таки вцілів батьківський дім. Стравінка не хоче вертатися до Чехії, де хазяйнують москалі, й має намір виїхати до Канади, де у нього є якась далека рідня. Люце думає пробиратися додому, на французьку окупаційну зону, а Зухт їде до своєї тітки у Вестфалію.

А Вишневий?..

Рішився йти в Україну і продовжувати боротьбу з московським окупантом.

Ніщо його не в'яже в цьому чужому світі. Гільда, з якою втримував листування з часу їхнього знайомства — загинула в останніх тижнях війни. Олегів лист повернувся з урядовою допискою, що Гільда загинула під руїнами свого дому, в часі несподіваного ворожого налету на тихе затишне містечко, Демолд.

Вишневого кличе Україна...

Говорить про це своїм товаришам в останній хвилині. Вони заскочені й дуже дивуються.

Їм таки важко зрозуміти, чому Вишневий рветься в Україну, захоплену москалями.

— Менш, менш, — хитає головою Вуті, — я подивляю тебе, що ти, переживши одне пекло, хочеш іти в подібне друге...

Але Вишневого це не дивувало.

Вони не були синами української землі, яка кликала його зовом одвічної боротьби і зберегла його життя в пеклі в'язниць, концтаборів і воєнній хуртовині, щоб він боронив її від ворожої навали так, як це чинили в сивій давнині його предки, вої княжої волинської землі, чубате козацтво чи тепер чинять його ровесники, вояки Української Повстанської Армії.

Це був зов рідної землі, що кликав Олега Вишневого, сина чудової Волині, сповнити його священний обов'язок. Він налягав на Олега якоюсь незнаною, тривозною тугою, невідступним бажанням, чимсь хвилюючим, наче запашна втома червня, що розливала довкола свої пахощі.

На церковній вежі з розбитим верхом великий годинник ударив полудне. З високого вітражу глянуло на станцію втомлене й сумовите лице Христа.

Постогнуючи глухо й випускаючи клубки шиплячої пари, на станцію всунувся довжелезний потяг, увесь обліплений пасажирами.

На платформі зчинилася неймовірна метушня.

Колишні штрафники прощалися з Вишневим.

Душили його в обіймах, тиснули правицю до болю, а в їхніх очах блищали сльози.

Й бажали йому, щоб Бог зберіг його в живих, і щоб його Україна стала вільною.

Глибоко зворушені, тиснулися до вагонів.

Довго стояв Вишневий на платформі й махав рукою на прощання своїм товаришам, хоч потяг уже давно зник за закутом.

Остався сам. . .

Вітерець торкнувся його обличчя й побіг уздовж платформи, граючися з людьми, немов маленький пустун.

Вишневий підійшов до кінця платформи й зупинився.

Обабіч розпанаханих будинків, куп покрученого й поторощеного заліза та полупаного бетону, розкинувся великий цвинтар, густо-густо промережаний лісом невеликих вояцьких хрестів. Тут виплакують очі прибиті горем німецькі матері і вдови.

Бомбові вирви вже починають заростати травою, а осяяна сонцем земля стає буйним мерехтливим світом, що тріюмфує над чорною темрявою нещодавнього тривожного минулого.

За кладовищем простягаються поля, осипані соняшним промінням.

А ген далеко, на сході, лежить інша соняшна країна — степова Геллада, де Дніпро-Славути котить свої хвилі, де дримають поліські гущавини, де височіють горді Карпати й сумують степові кургани, а кулеметні черги сполохують мавок у густих волинських лісах.

Вона кличе до себе Олега Вишневого.

Він відчуває цілою глибиною своєї душі, що його місце там, на рідній прекрасній землі, де він стоятиме як дуб, міцно вкопаний у рідний чорнозем.

І ніхто його більше з цієї землі не вирве, не вижене. Адже він не сам. Зімкнутими рядами крокують безконечні колони вояків української революційної армії.

Маршують уперто, не лякаючись кривавих пожеж, ані громолуння гарматних вибухів, ні стогону скривавленої землі. Стиснувши уста і зламавши брови, йдуть вони, задивлені в себе й у світ. . .

Йдуть витривалі і стійкі, спрагли як чорнозем рідної землі, тверді, мов граніт, і непохитні, наче скелі. . .

Йдуть твердою ногою.

Він піде з ними. . .

Поза кладовищем, по широкій магістралі пролітають вихром автомашини й гудуть потяги.

Високо над містом рокотять літаки.

— Йду до тебе, моя Україно! — проказує урочисто Вишневий, повертаючись лицем до сходу.

Йде. . .

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т :

	стор.
Слово Автора	7
Там, де рветься життя	9
»Покиньте всяку надію, ви, що прийшли сюди...«	27
На фронті	43
Що сказав професор Мізех?	63
Втеча з оргії	75
Майор Отто Кварімас	87
Смерть серед руїн	99
Візита в генерала	109
На фронті й поза фронтом	117
Небезпечний рейд	127
Кінець гавпмана Брахе	137
Відступ	153
На західньому фронті	161
Злочинці тривожаться	167
Останній бій	177
Епілог	187

ТОГО Ж АВТОРА:

Плем'я непокірних.

Історична повість. Лондон, 1971.

Звідуни степових когорт.

Історична повість. Буенос-Айрес, 1972.

50-ліття УАПЦ.

Історичний нарис. Лондон, 1972.

На крилах життя.

Збірка етюдів. Лондон, 1972.

Над Галичем гримить.

Історична повість. Лондон, 1973.

Пінська Конгрегація.

Історична розвідка. Лондон, 1974.

Este libro terminó de imprimirse en el mes de setiembre de 1976 en los Talleres Gráficos "Dorrego", avenida Dorrego 1102, Bs. Aires, Argentina.

**Твори українських
письменників для бібліо-
теки українських читачів:**

Святомир М. Фостун:
«ЗВІДУНИ...»
історична повість .. \$3.—

Панько Незабудько:
«ХОЛМСЬКІ УСМІШКИ»
гуморист. оповід. \$3.—

Микола Понеділок:
»ВІТАМІНИ«
гуморески \$3.—

Алла Косовська:
»ГІРСЬКИЙ ВОВК«
повість про підп. .. \$3.—

Анатоль Галан:
»НЕВИГАДАНЕ«
оповідання \$4.—

Марія Остромира:
»У ДОСВІТНЮ ГОДИНУ«
повість \$5.—

Ярослава Острук:
КОЛИ МЕРКНУТЬ ЗОРІ
роман \$5.—

Харитон Довгалюк:
»БУРЕВІЙ«
повість \$4.—

*Наші видання можна
набути в усіх українських
книгарнях на еміграції
або у видавництві:*

Sr. Julián Serediak
Casilla de Correo 7
(SUCURSAL 7)
Buenos Aires — Argentina

